

157
ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՊԵՏԵԿԵՆ ՄԻՋՆԵԿԵՐԳ ԳՊՐ. ՀԱՅ ՈՒՍԵՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԵՐ

Կապուկ

ՆԵՐՍԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՂԱՄԱԶԵԱՆՑ

Կրօնաւոյց Թիֆլիսի երկրաշափական ուսումնարանի

Թ Ի Փ Լ Ի Զ

Արագաստիւ Մ՛ս. Մարտիրոսեանցի.

Միքայելեան փողոց. № 81.

1901

Յ Ա Ն Կ

Երկ-

Ա. Ս. Հոգու գալուստը և Մատթաթիայի ընտրութիւնը	5
Բ. Քրիստոնեայ նոր հաւատացեալները և եօթն տարեաւագոց ընտրութիւնը.	6
Գ. Նոր եկեղեցու հայածանքը և ս. Ստեփաննոսի նահատակութիւնը.	8
Դ. Սոգոսի դարձը և Սիմոն մոզը.	11
Ե. Արգար Հայոց թագաւորը ս. Թադէոս առաքեալից քրիստոնէութիւն է ընդունում	13
Զ. Ս. Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալներ, ս. Սանդուխտ կրօսի և Աղղէի նահատակութիւնը	15
Է. Ս. Լուսաւորչի ծնունդը և կրթութիւնը	18
Ը. Հռիփսիմեանք և Գայիանեանք.	21
Թ. Ս. Գրիգորի քարոզութիւնը և ձեռնադրութիւնը	24
Ժ. Ս. արիստակէս և Վրզանէս հայրապետները	26
ԺԱ. Ս. մեծն ներսէս	31
ԺԲ. Ս. Սահակ պարթև, ս. Մեսրոպը և հայոց տառերի գիւար	34
ԺԳ. Ս. Յովսէփ կաթողիկոս և Ղևոնդեանք.	40
ԺԴ. Ս. Վարդանանց զօրափարնների նահատակութիւնը	45

281.6 (09)

Ը-29

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՏՈՒԳՎԱՄ Է 1961 թ.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՊԵՏԵԿԱՆ ՄԻՋՆԵՎՈՐԳ ԳՊՐ. ՀՈՑ ՈՒՍԵՆՈՂՆԵՐԻ ՀՈՄԸՐ

Կազմեց

ՆԵՐՍԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՂԱՄԱՋԵԱՆՑ

Գրծնուսոյց Թիֆլիսի երկրաշտփական ուսումնարանի

Թ Ի Փ Լ Ի 2

Արագատիպ ՄՆ. Մարտիրոսեանցի.

Միքայելեան փողոց, № 81.

1901

21.9.58

Дозволено Ценз. Тифлисъ 15 Сентября 1901 г.

A $\frac{\text{II}}{5609}$

ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱՊԱՏՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՓՈՒԸՆՈՐԳԻ

Ս. ՍՈՒՔԻԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ե Ի Ա Ս Պ Ե Տ Ի

ԽՈՐԻՆ ՅԱՐԳԵՆԱԾ ՆՈՒԷՐ

Կ Ա Ջ Մ Ո Ղ Ի Ց

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՅ ԳԵԼՈՒՍՏԸ ԵՒ ՄԵՏԵԹԻՆՅԻ
ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Ա.

Յիսուս Քրիստոսի համբարձումից յետոյ, նորա առաքեալները և աշակերտները ժողովուեցան Երուսաղէմ, Յուդայի տեղ աշակերտներից մէկին ընտրելու, տասներկու առաքեալների թիւը լրացնելու համար: Վճռեցին այսպէս. աշակերտներից երկուսին—Մատաթիային և Բարսարային բերին և ժողովի առաջ կանգնեցրին: Ապա առաքեալները միասին ազօթեցին և խնդրեցին Աստուծոց, որ յայտնէ ինքը թէ առաքելական պաշտօնի համար. երկուսից ո՞րն է արժանաւորը. ազօթելուց յետոյ վիճակ ձգեցին և վիճակն ընկաւ Մատաթիային. նրանից յետոյ, բոլոր առաքեալները և հաւատացեալնե-

րը, ժողովուած էին վերնատանը, և սպասում էին խոստացեալ Սուրբ Հոգու գալստեան: Երբ որ հասաւ Պենտեկոստէի (50-րդ) օրը յանկարծ երկնքից սաստիկ ձայն լսուեցաւ և քամու պէս մի զօրութիւն զգացուեցաւ ու լցուեցաւ այն տանը, որտեղ ժողոված էին բոլոր հաւատացեալները, առաքեալները և Տիրամայրը, որոնց թիւը 120-ից աւելի էր: Նրանց վրայ երեցան հրեղէն լեզուներ և իսկոյն առաքեալները լրցուեցան Հոգով Սրբով և սկսեցին ամեն մինը զանազան լեզուներով խօսել և քարոզել հեթանոսներին:

Բ

**ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՆՈՐ ՀԵՒԵՏԵՑԵԱԼՆԵՐԸ ԵՒ
ԵԹԹՆ ՍԱՐԿԵԼԱԳՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ.**

Հին ժամանակները սովորութիւն կար, որ Երուսաղէմում, Պենտէկոստէի տօնին, ամեն երկրից մեծ քաղմութիւն էր հաւաքում թէ տօնախմբութեան համար և թէ մեծ առևտրի համար, որ լինում էր ամեն ազգերի մէջ: Պետրոս առաքեալը՝ միւս առաքեալների հետ, Ս. Հոգուց զօրացած սկսեց հրապարակաւ ազատ

քարոզել և պատմել զանազան լեզուներով Քրիստոսի շարշարանքը, մահը, յարութիւն և բոլոր անօրէնութիւնները. այնպիսի հրաշալի լեզուով, որ նորա բարբառելու մասին զարմացան և նոյն օրը, քրիստոնէութիւն ընդունեցին մինչև 3 հազար հոգի: Մի օր, Պետրոս և Յովհաննէս առաքեալները ինն ժամին ցերեկով գնում էին տաճարը աղօթելու, դրան մօտ նստած էր ի ծնէ կապ. նա Պետրոսից ողորմութիւն խնդրեց, Պետրոսն ասաց, ես փող չունիմ, բայց ինչ որ սւնիմ այն կըտամ քեզ. «Յիսուսի անունով ասում եմ քեզ «Վեր կաց և գնա.» Այս ասելուն պէս կազը վեր կացաւ և բազմութեան առաջ անցկացաւ գնաց: Հեթանոսներից և հրեաներից շատերը այս հրաշքը տեսնելով, մնացին շուարած և փառք տուին Աստծուն. նոյն օրը հինգ շազար հոգի նոր հաւատացեալներ աւելացան: Առաքեալների քարոզութեան և հրաշքների շնորհիւ Երուսաղէմը նոր հաւատացեալներով շատացաւ նրանց բարոյական վարք ու բարքը նախանձելի էր, ամենայն օր ջիւմեռանդ աղօթքով էին անցկացնում իրենց կեանքը, մի հաւատով, սիրով և յուսով մխիթարում ու ոգւորում էին. նրբանց բոլոր հարստութիւնը և կերակուրը հասարակաց էր. նոր հաւատացեալները իրենց կալուածները ծախում, և բոլոր

արծաթ և ոսկին բերում էին և յանձնում առաքեալներին: Եւ նրանք էլ բաժանում էին կարօտեալներին, որովհետև նոր հաւատացեալները օր ըստ օրէ բազմանում էին այդ պատճառով առաքեալները ընտրեցին եօթն բարեպաշտ երիտասարդներին, ձեռնադրեցին նորանց սարկաւազ, կարգեցին նորանց նոր հաւատացեալների վրայ կառավարիչներ և սուրբ սեղանի սպասաւորներ, սեղանի վրայ կատարւում էր սուրբ խորհուրդը և ապա այն հացից բաժանւում էր ըզրոր հաւատացեալներին: Այնուհետև առաքեալները շտապեցին Յիսուսի պատուէրների համտձայն զնալ և քարոզել ամենայն տեղ հեթանոսներին:

Գ.

ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՀԸԼԵԾԱՆՔԸ ԵՒ ԾՈՒՐՔ
ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՆԸՀԸՏԸԿՈՒԹԻՒՆԸ

Առաքեալների հրաշագործութիւնները և քարոզութիւնները օրէց օր աւելացնում էր քրիստոնէից թիւը: Գորա համար հրէից քահանայապետները վնասւում էին իրենց ժողովուրդը

պակասելով և նախանձում էին և սաստիկ հակառակ էին: Սկզբում դպիրները պատուիրեցին, որ այլևս չքարոզեն Աւետարանը, սպառնալով հակառակ դէպքումը բանտարկել: Բայց առաքեալները աներկիւղ և համարձակ շարունակում էին իրենց պաշտօնները: Նորա բանտարկուցան, սակայն Աստուծու հրամանով մեծ հրաշքով ազատուեցան և կրկին շարունակեցին իրենց պաշտօնը: Քահանայապետները բողոքեցին դատարանին՝ կամենալով դատապարտել բոլոր առաքեալներին: Ատենակալներից մէկը Գամաղիէլ անունով իւր կարծիքը յայտնեց ատեանումը ասելով՝ «Թողէք այդ մարդկանց և թոյլ տուէք ազատ իրենց գործը շարունակել, եթէ գորանց արարքը մարդկային է և կեղծ, շուտով կխափանուի, իսկ եթէ Աստուծու անունով են գործում, ի դուր էք հալածում, գուցէ Աստուածամարտ լինիք»: Գամաղիէլի այս խօսքերից հրէաները լռեցին, և ծածուկ պատուիրեցին, որ այլևս չքարոզեն. բայց առաքեալները ամեն տեսակ հալածանքներ ուրախութիւնով ընդունում էին, և ամենին պատասխանում էին, «Աստուծուն աւելի պիտի հնազանդինք քան թէ մարդկանց»: ուստի աւելի եռանդով շարունակեցին իրենց պաշտօնը: Ս. Ստեփաննոս սարկաւազը որ առաջինն էր իւր գործունէութիւնովը և

հրաշքներով, Աստու փառքի նախանձով լրցուած միշտ նախատում էր ամբարիշտ հրէաներին: Գալիլները տեսնելով նորա ազատ քարոզութիւնը, բողոքեցին դատարանին ասելով թէ դա հրէաների հաւատը հայհոյում է: Վատազամ խաժամուժ բազմութիւնը Ատեանից դուրս գալուն պէս, սկսեցին հալածել, ծեծել և անօգատուել. սակայն ս. Ստեփաննոսը հրապարակի մէջ ասելով «Յիսուս նազովրեցի, մի համարիր դոցո մեղքը, որովհետև չեն իմանում ինչ են գործում»: Այսպէս ազօթելիս տպէտ ժողովուրդը հալածում էր և քարկոծեցին և իրեն հոգին Աստուան աւանդեց, առաքեալները տարան թաղեցին: Արեան առաջին կաթիլները, որ թափուեցաւ Քրիստոսի սիրոյն համար, Ստե. փաննոսն էր որ զոհուեցաւ Քրիստոսի փառքի համար: Հայաստանեայց ս. եկեղեցին սրբերի հետ դասեց, և ամենայն տարի յիշատակում է նորան, նախատարկաւազ և առաջին մարտիրոս Քրիստոսի:

Գ.

ՍՈՂՈՍԻ ԴԱՐՁԸ ԵՒ ՍԻՄՈՆ ՄՈԳԸ

Սուրբ Ստեփաննոսի նահատակութիւնից յետոյ, հաւատացեալների հալածանքը շատացաւ, այնպէս, որ շատերը թաղնում էին, ոմանք զիւզ կամ ուրիշ քաղաք էին փախչում: Նոյն միջոցին փարիսեցի մի երիտասարդ Սողոս անունով, սաստիկ հալածում էր քրիստոնէաներին, մինչև անգամ մտնում էր տները թէ՛ թաղկացածներին և թէ՛ փողոցներում պատահած մարդ թէ՛ կին տանում բանտարկում: Որպէս զի աւելի մեծ դորժ կատարէ: Սողոսը հրաման առաւ քահանայապետներից և զնաց Գամասկոս, որ այնտեղից ևս շատերին կապած բերէ Երուսաղիմ: Երբ մօտենում էր քաղաքին ճանապարհին երևեցաւ մի հրաշալի լոյս և նորա շորս կողմը պատեց և լոյսից վայր ընկաւ գետին և մի ձայն լսեց, «Սաւուղ, Սաւուղ, ինչո՞ւ ևս հալածում ինձ, ևս եմ Յիսուս»: Սաւուղը այս ձայնից սարսափած հարցրեց, «Տէր ինչ ևս կամենում: Տէրը ասաց, զնա՞ն Գամասկոս և գտիր այն տեղ Անանիա անուանեալին և նորանից մկրտուիր: Սաւուղը Տիրոջ պատուերի

համաձայն գնաց, Ենանիայից մկրտուեցաւ, քն-
դունեց Սուրբ Հոգու շնորհքը, սովորեց Քրիս-
տոսի անօրէնութիւնը, սկսեց քարոզել Աւե-
տարանը և եղաւ զլիսաւոր առաքեալներէից մէ-
կը: Սամարիայում Փիլիպոս սարկաւազը, Պեա-
րոս և Յովհաննէս առաքեալները քարոզում էին,
զրոշմի խորհուրդը ևս կատարում էին, զրոշմի
խորհուրդ քննողները անմիջապէս ստանում
էին սուրբ Հոգու շնորհքը: Եյդ ժամանակ Սա-
մարիայում մի մոզ կար, որ կախարգութիւնով
էր պարապում, երբ նա տեսաւ որ առաքեալ-
ները ձեռք գնելով հաւատացեալները ստանում
են երկնային պարգևներ, ինքը ևս մօտ գնաց
առաքեալներին արժամ առաջարկեց, որ իւր
վերայ ևս վաճառեն այս իշխանութեան շնորհ-
քը: Պեարոս առաքեալը բարկանալով «Աստծու
շնորհքը արժամով չէ վաճառուում» Արեմն ար-
ժամով հոգևորական դարձողը կոչոււմ է Սի-
մոնական կամ Սիմոնականութիւն:

Ե

ԱՐԳԱՐ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՆՈՐԸ ԹԱԹԷՆՈՍ ԱՌԱ-
ՔԵԱԼԻՅ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ Է ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ

Արշամի որդի Արգար թագաւորը, իւր ազգական Արտաւազդի որդոց մէջ անբաւականութեան պատճառով գնաց Պարսկաստան որ նորանց հաշտեցնի: Երբ վերադարձաւ իւր Եղեւթա մայրաքաղաքը մի անբուժելի ցաւ ստացաւ, որից ոչ մի բժիշկ չկարողացաւ ազատել: Հասմայեցուց ակբութեան առաջ ամբաստանել էին Արգարին իբր թէ ապստամբելու մարտ է գնացած եղել Պարսկաստան, ուստի Եղեւթայից ղեսպաններ ուղարկեց Մարիանոս գործակալին իրեն արգարացնելու համար: Արգար թագաւորի ղեսպանները Երուսաղեմ հասնելով տեսան Քրիստոսի հրաշագործ բժշկութիւնները և լսեցին նորա քարոզութիւնները, Վերադարձին պատմեցին Արգարին թէ՛ Երուսաղեմում մի երկնային մարդ կայ, որ առանց ղեղի բրձրչկում է կոյրերին, կաղերին և բորսաներին, Արգարը հրախրաղիւր ուղարկեց Յիսուսին և խնդրեց, որ շնորհ բերէ իւր մօտ և բժշկէ իրեն: Գեոպանների ձեռքով հրախրաթուղթը ուղար-

կելով՝ յատկապէս պատուիրեց Անանէին, որ եթէ Յիսուս շքարեհաճի գալ, գոնէ նորա պատկերը հանեն ու բերեն: Երբ պատգամաւորները հասան Երուսաղէմ, առաքեալների ձեռքով Արգարի թուղթը հասցրին Յիսուսին: Յիսուսը նամակը կարդալով՝ պատուիրեց Թովմաս առաքեալին պատասխան գրել, թէ ինքը շուտով պիտի գնայ իւր ուղարկողի մօտ իսկ իւր համբարձումից յետոյ աշակերտներից մէկին կուղարկէ, որ երթայ բժշկէ նրան: Ուղարկուած նկարիչն աշխատում է Փրկչի կենդանագիրը նկարելու, բայց չէր յաջողում, Յիսուսը այդ նկատելով մարութ կտաւ վեր առաւ դնելով իւր երեսի վերայ, տպաւորեց իւր պատկերը և տուաւ նկարչին: Դեսպանները Քրիստոսի գաստառակը բերին Եզեսիա և յանձնեցին թագաւորին: Քրիստոսի Համբարձումից յետոյ եկաւ ս. Թագէոս առաքեալը Եզեսիա իջևանեց Բագրատունի Տուրեայ իշխանի մօտ, որը ընդունեց քրիստոնէութիւն, և ապա Արգարին բժշկեց և մկրտեց: Այնուհետև Արգար թագաւորի հրամանով մեհհանները և կռատունները քանդուեցան և ամեն տեղ հաստատուեցան քրիստոնէական հաւատը: Արգարը նամակներ գրեց Հռովմայեացոյ Տիրերեա կայսեր: պարսից Արտաշէս և Ասորոց Ներսէհ թագաւորներին, խոստովանելով

Քրիստոսի Աստուածութիւնը և համոզում էր, որ նրանք ևս ընդունեն և հաւատան: Արգարը բժշկուելուց յետոյ երեք տարի ապրեցաւ և նորա նամակները անուշադիր շմեացին: Թագէտս առաքեալը հիմնեց այնտեղ եկեղեցիք և թագաւորական թագ շինոյ Ադդէին ձեռնադրեց Եղեսիայի համար առաջնորդ. իսկ ինքը գնաց դէպի վերին Հայաստան Արգարի քնոորդի Սանատրուկի մօտ, որը իւր զերգաստանով ու ժողովրդով քրիստոնէութիւն ընդունեց: Այնտեղ էլ մի բարեպաշտ մարդու Ջաքարեա անունով եպիսկոպոս ձեռնադրեց ևնոցա համար կարգեց առաջնորդ, իսկ ինքը գնաց Աղուանքի կողմերը:

2

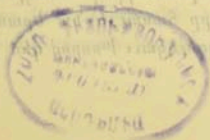
**Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԵՒ ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ-
ՆԵՐԻ, ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՒՍԻ ԵՒ ԱԴԴԷՒ
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ**

Արգարի մահից յետոյ, յաջորդեց նորան իւր որդի Անանէն, նա ուրացաւ քրիստոնէութիւնը, Անանէն Ադդէին խնդրեց, որ իւր համար մի նոր թագ հիւսէ, բայց Ադդէն մերժեց

ասելով, թէ ուրացեալ թագուորի համար չար-
թէ թագ շինել: Այս խօսքի համար սաստիկ
բարկացաւ Անանէն, և իսկոյն շարաշար սպան-
նել առեց Ադդէին, ինքն էլ Աստծուց շուտով
պատժուեցաւ: Իւր պալատի սիւները նորոգել
տալիս սիւնը քանդուեցաւ և տակը մնալով
մեռաւ: Այնուհետև բոլոր Հայաստանին տիրեց
Արգարի բեռորդի Սանատրուկը: Սա Արգարի
ազգատոհմը ջնջեց և հրամայեց բոլոր հպատակ-
ներին, որ կրկին կռապաշտութիւն ընդունեն:
Թագէոս առաքեալը, որ այդ ժամանակ Կապա-
դովկիայումն էր շուտով վերադարձաւ Հայաս-
տան. ճանապարհին նորան պատահեցան հռով-
մայեցի հինգ դեսպաններ, ս. Թագէոսը նորանց
ս. Աւետարանը քարոզեց, նորա սիրով ընդունե-
ցին քրիստոնէութիւն: Բոլորին սկրտեց և նո-
րանց գլխաւորին քահանայ ձեռնադրեց, որի
անունը Ոսկի էր բոլոր ընկերները նորա անու-
նով կոչուեցան Ոսկեանք: Ս. Բարթոլոմէոս
առաքեալը ս. Աստուածածնայ թաղմանը ներ-
կայ չէր, կրթ եկաւ Երուսաղէմ՝ կամեցաւ տես-
նել ս. կուսի գամբարանը. երբ որ առաքեալ-
ները բաց արին տապանը, տեսան որ նորա
մարմինը վերափոխուել է: Ս. Բարթոլոմէոսին
մի կերպ միտիթարելով համար, տուին ս. կուսի
պատկերը, որը նկարած էր տախտակի վերայ:

Այդ պատկերը և մի քանի քան բերեց Հայաստան, եկեղեցի շինեց Հոգեաց գաւառումը և ս. Կուսի պատկերը այնտեղ բազմացրեց, այդ վանքը կոյսերի մենաստան դարձաւ: Սանատրուկը, երբ կռապաշտութիւն մտցրեց, շատերը չէին ընդունում. դրանց թւումն էին Սանդուխտ արքայադուստր, իւր հազարապետը և Ռսկեանք: Սանատրուկը սորանց ստիպեց, որ քրիստոնէութիւնը ուրանան. բայց նորա ընդդիմացան. Սանատրուկը սաստիկ բարկացաւ և հրամայեց բոլորին շարաշար նահատակել, մինչև անգամ ս. Բարդուղիմէոսին մորթազերծ արեց (տիկ հանեց). Աւետարանի լոյսը, որ տարածուեցաւ Արգարի ժամանակ, Սանատրուկից սկսեալ օրըստ օրէ իշխանութեան միջոցով քրիստոնէութիւնը հալածուեցաւ և հեթանոսութիւն տարածուեցաւ: Չնայելով ըոնաւոր իշխանութեան հալածանքներին քրիստոնէութիւնը շատ տեղ գաղտնի պաշտում էր մինչև ս. Քրիզոստոմը:

21958 A II 5609

Է

Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ԾՆՈՒՆԳԸ ԵՒ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսից Արտաշիր թագաւորը յազթուելով
Հայոց Խոսրով թագաւորից, շատ էր ցանկա-
նում, որ մի հնարքով սպանել տար Հայոց թա-
գաւորին. նա սպանողին խոստանում էր Հայոց
վերայ իրեն օգնական կարգել: Սուրէնեան Անա-
կը յանձն առաւ այդ շարագործութիւնը կա-
տարել. 266 թ. եկաւ Հայաստան իրր ապրս-
տամբուած Արտաշրի դէմ և նորանից հալած-
ուած և ապաւինեց Հայոց Խոսրով թագաւորին:
Խոսրովը Անակին իրր իւր տոհմակից մեծ պա-
տուով ընդունեց Վաղարշապատում: Անակը
Ոգուհի կնոջից մի դուստր ծնեց 267 թ. որը
յետոյ կոչու Հայաստանի Լուսաւորիչ: Քարնան
ժամանակ, մի օր Անակը ցանկացաւ Խոսրով
թագաւորի հետ որսի գնալ, առաջուց նախա-
պատրաստուած նա առանձնացրեց Հայոց Թա-
գաւորին և մահացու վէրք տուեց Խոսրովին:
Մինչ իւր ընտանիքով Անակը փախչում էր,
Հայոց զօրքը հասաւ և նա Երասխ գետը ընկ-
նելով խեղդուեցաւ: Խոսրով դեռ չվախճանուած

հրամայեց, որ Անակի ցեղը բոլորովին ջնջեն. այս կոտորածից Անակի երեք տարեկան մանկան մահից ազատեց իւր ծծմայր քրիստոնեայ Սօփիան, որը փախցնելով Կեսարիա մկրտել տուեց և անուանեց Գրիգոր: Մա դաստիարակուեցաւ մեծ զգուշութիւնով և առաքինի վարքով, Հելլենական բարձր կրթութիւն ստացաւ, և 18 տարեկան հասակում ամուսնացաւ մի բարեսպաշտ քրիստոնեայ Գաւիթ անունով մարդու զստեր Մարիամի հետ: Ամուսնութիւնից ունեցան երկու զաւակ Վրթանէո և Արիստակէս: Ամուսնութիւնից երեք տարի յետոյ փոխադարձ համաձայնութիւնով միմեանցից բաժանուեցան. Մարիամը իւր հետ առաւ Արիստակէսին և դաստիարակեց նորան քրիստոնէական հոգևով: Վրթանէսին Գրիգորը յանձնեց դայեակի խնամքին: Գրիգորը արդէն տեղեկացել էր իւր հօր շարագործութեան մասին, և այն պատճառով մտաւ ծառայութեան Խոսրովի որդի Տրդատի մօտ, իւր հօր Անակի մեղքերը բաւելու: Երբ Անակը սպանեց Խոսրով թագաւորին, Պարսից Արտաշիւրը տիրեց Հայաստանին և ջնջեց Խոսրովի ցեղը, միայն մանուկ Տրդատը և իւր քոյր Խոսրովիգուխտը ազատուեցան մահից Օտա Ամատունի նախարարի ձեռքով: Տրդատին տարան հռովմ Լիկիանոս

զօրապետի մօտ զինուորական կրթութիւն ստա-
ցաւ և արտաքոյ կարգի քաջութիւններ գործեց։
Գոթաց Հռչէ թագաւորին սպանեց և Գիոկղէ-
տիանոսից արքայական փառքով ու մեծ զօր-
քով գնաց Հայաստան իւր հօր աթոռը ժառան-
գելու, հալածեց թշնամիներին և ամուսնացաւ
Ալանաց արքայադուստր Աշխէնի հետ։ Երբ
Տրդատը փառքով Հռոմից Հայաստան էր գա-
լիս, Գրիգորն ևս հետն էր ծառայական սաշ-
տօնով։ Երբ հասան Եկեղեցաց դաւառի Երիզա-
աւանը 286 թ. իւր յաղթութեան յաջողու-
թեան պատուով ցանկացաւ զո՛հ մատուցանել
Հայոց Անահիտ շաստուածուհուն. հրամայեց
Գրիգորին որ ծաղկեայ պսակ մատուցանէ իւր
կողմից Անահիտի արձանին։ Գրիգորը հրաժա-
րուեցաւ այս հեթանոսական պաշտամունքից, և
յայտնեց որ ինքը քրիստոնեայ է։ Տրդատը աշ-
խատեց զանազան խոստումներով և սպառնա-
լիքներով համոզել, որ նա ուրանայ քրիստո-
նէութիւնը, բայց երբ տեսաւ Գրիգորի հաս-
տատամտութիւնը, սկսեց ամեն տեսակ տան-
ջանքներ տալ։ Տանջանքներով ևս չյաջողուեց
Գրիգորի հաւատափոխութիւնը, այն ժամանակ
Տրդատը սաստիկ բարկացաւ մանաւանդ երբ
իմացաւ, որ իւր հօր սպանողի որդին է եղել
և հրամայեց Գրիգորին ձգել Արտաշատ քաղա-

քի մահապարտների դուրը—Խոր-Վիրապ 286
—301 թ.:

Ը

ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՔ ԵՒ ԳԵՅԻԱՆԵԱՆՔ

Հռիփսիմէ ս. կոյսը Հռովմէական կայսերական ցեղից էր, նա դաստիարակուած էր կուսանաց վանքուած Գայիանէ մայրապետի հովանաւորութեան տակ, պարկեշտութիւնով, յառաջադիմութիւնով և զեզեցկութիւնով գերազանցուած էր իւր բոլոր ընկերներին: Քրիստոնէական աստուածաբանութիւնով և միշտ ազօթքով էր անցկացնում իւր ազատ ժամերը: Մայրապետը տեսնելով նորա վառ հաւատը, հրեշտակական վարքը, Հռիփսիմէի պարանոցից կախեց փրկչական խաչի մասը: (Եյս մասունքը Գայիանէն ստացել էր Կոստեայ կայսրից Հռիփսիմէի ծնողից): Հռովմայեցւոց Գիովղէտիանոս կայսեր հրամանով նկարիչները տէրութեան մէջ գտնուող աղնուական և զեզեցիկ աղջիկների պատկերներ էին նկարում, որ ցոյց տան կայսրին և որին հաւանէր նրան թագուհի հրա-

ւիրէր: նկարիչները, գնալով ս. Պայիանէի վանքը և տեսնելով Հռիփսիմէ կուսի գեղեցկութիւնը սքանչացել էին, շուտով նկարեցին պատկերը և տարան ներկայացրին կայսեր: Գիտեղէտիանոսը հաւանութիւն էր տուել և հրաւիրել էր Հռիփսիմէին իւր պալատը: Սակայն Հռիփսիմէն վճռել էր շամուսնանալ, միայն Քրիստոսին հարսնանալ: Սուրբ Պայիանէն և Հռիփսիմէն վճռեցին փախչելով ազատուել թագաւորի մտադրութիւնից: Ուստի մօտաւորապէս 70 կոյսի միարանութիւնով, մի քանի քահանաների և բարեպաշտ մարդկանց հետ ծածուկ փախան Հռովմից: Նախ և առաջ դիմեցին Երուսաղէմ, տնօրինական տեղերը համբուրեցին յետոյ Եգիպտոս հասան, մի քանիսը այնտեղ մնացին կրօնաւորուեցան, ոմանք լեռները մընացին ճգնուելու: Իսկ Պայիանէն և Հռիփսիմէն մի քանի ընկերներով գնացին Վարազայ լեռը. սուրբ Հռիփսիմէն վախենում էր մի գուցէ կորցնէր ս. խաչափայտը, նոյն սարի դազաթումը ամփոփեց, երկու քահանայից հսկողութեան տակը և նորա մինչև մահը մնացին այնտեղ: Սբ. Հռիփսիմեանք 37 հոգւով Վասպուրականից անցան Երաստեան աշխարհ, բնակեցան Վազարշապատ քաղաքի մի հնձանում, որ իւրեանց ձեռագործով սպրում էին:

Երբ իմացաւ Դիոկղէտիանոսը, որ Հռիփսիմեանք փախել են իւր երկրից սաստիկ բարկացաւ և ամեն տէրութեան նամակներ գրեց, որ այսպիսի մի զեղեցիկ աղջիկ փախաւ իմ երկրից՝ խնդրեմ, որտեղ գտնէք վերադարձուցէք ինձ: Այս նամակներից ևս ստացաւ Հայոց Տրդատ թագաւորը. իսկոյն խուզարկեց ամեն տեղ և գտաւ իւր քաղաքումը: Ենմիջապէս տանել տուեց իւր սլալատը և հիանալով նրա զեղեցկութիւնից առաջարկեց իւր ձեռքը: Բայց ս. Հռիփսիմէն հաստատ մնաց իւր ուխտին և մերժեց: Չատ ազաշեց-խնդրեց թագաւորը, բայց ոչ մի կերպ չկարողացաւ համոզել, Հռիփսիմէն չքեղ սլալատը թողեց և փախաւ մտաւ իրենց հնձանը: Տրդատը սաստիկ դայրացաւ և հրամայեց ոչ թէ միայն Հռիփսիմէին նահատակել, այլ միաբանութեան չարաշար կոտորել. նահատակների թիւն էր 37, որ կատարուեցաւ 301 թուին: Նահատակների մարմինները ինն օր բացօթեայ թափուած էին: Բայց Տրդատը այսպիսի անիրաւութեան համար անպատիժ չմնաց Աստուածանից: Նա մոլեպնացաւ, կորցրեց իւր բանականութիւնը և արքայական գահը թողած՝ թափառում էր խելազարի նման:

Թ.

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՉԵՌՆԱ-
ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բազմաշարչար ս. Գրիգորը Աստուածային
զօրութիւնով՝ տասնչորս տարի կենդանի և ողջ
մնաց խորվիրապի մէջ: Աստու օգնութիւնով
մի բարեպաշտ կին կերակրում էր նորան: Նա-
խախնամութիւնը խղճալով շայոց ազգին կա-
մեցաւ ս. Գրիգորի միջոցով, շայաստանին լոյս
սփռէ, և նորանով կռապաշտութեան խաւարը
հալածուի և շայոց ազգը կրկին քրիստոնէա-
կան լուսով պայծառանայ: Տրդատի քոյր Խոս-
րովիգուխտը տեսիլքում երազեց, որ ս. Գրի-
գորը կենդանի է: շուտով ուղարկուեցաւ Օտա
նախարարը և մեծ պատուով բերին Վազար-
շապատ: Թագաւորից սկսած մինչև վերջին ռա-
միկը ծուեր էին դնում և երկրպագում. բայց
Գրիգորը արդելում էր ասելով՝ ես էլ ձեզ նման
մարդ եմ. Ասածուն երկիրպագէք և փառարա-
նեցէք երկնքում: Ս. Գրիգորի առաջին գործն
այս էր, որ ինն օրուայ բացօթեայ թափուած
նահատակուած կոյսերի մասունքները հաւա-
քեց և իւրաքանչիւրին առանձին առանձին ամ-

փոփեց: Ս. Գրիգորը վաթսուհն և հինգ օր ս. Աւետարանն էր քարոզում բոլոր ժողովրդին, տեսիլքում տեսաւ միաժին Յիսուսի իջումն Վաղարշապատ քաղաքը, և աաճարի ձեակերպութիւնը. իւր տեսիլքը պատմեց բոլորին և անմիջապէս շրջապատեց տաճարի տեղը և կանգնեցրեց ս. խաչը: Տրդատը ընդհանուր ժողով կազմեց և Գրիգորին միաձայն ընտրեցին Հայրապետ: Տրդատը մեծ պատուով նախարարներով և պարզկներով՝ ս. Գրիգորին ուղարկեց Կեսարիա ս. Թադէոսի յաջորդ Ղևոնդիոս պատրիարքի մօտ, որից ձեռնադրուեց եպիսկոպոս և քահանայապետ Հայոց աշխարհի. Ղևոնդիոսը ընծայեց ս. Յովհաննու Կարապետի և Աթանազինէ եպիսկոպոսի մասունքը: Ս. Գրիգորը վերադառնալով Տարօն՝ յաղթեց քրմերին, կուսքերի մեհակները քանդեց, եկեղեցիներ հիմնեց և ամփոփեց սրբերի մասունքը այնտեղ և տօնեց ս. Կարապետի յիշատակը, հետը բերեց Անտօն, Կրօնիդէս և Ջենոր ճգնաւորներին ձեռնադրեց և կարգեց նոցա առաջնորդ: Ս. Լուսաւորիչը Աշտիշատում ևս կաատունների փոխանակ եկեղեցիք հիմնեց և այնտեղ մկրտեց իւր բոլոր ուղեկիցներին և այնտեղի բնակիչներին, այնտեղի համար ևս ձեռնադրեց՝ և նոր հովիւներ կարգեց նոր հաւատացեալներին վերայ: Ս.

Գրիգորը երբ հասաւ Բագրեանդ գաւառը, Տրբ-
գատը և Աշխէն թագունին և մեծ բազմութիւն
առաջ էին եկել հանդիպելու և պատուելու:
Հանդիպելիս մեծ սիրով և ուրախութիւնով ըն-
դունեցին նորան, և Եփրատ գետի մէջ, բոլոր
եկողները մկրտուեցան: Երբ մտաւ Վաղարշա-
պատ, ս. Գրիգորի առաջին դործն էր տաճա-
րի շինութիւնը: Թագաւորի և բոլոր ժողովրդ-
եան օգնութիւնով կառուցին եկեղեցի և ան-
ուանեցին Էջմիածին: Նոյնպէս Հռիփսիմէի և
Գայիանէի գերեզմանների վերայ կառոյց վկա-
յարաններ: Չեռնադրեց բազմաթիւ եպիսկոպոս-
ներ, քահանաներ, դպրոցներ բացաւ, և դպրու-
թիւն տարածեց, ամեն տեղ և բոլոր Հայաս-
տանում քրիստոնէութիւն տարածեց, և քրիս-
տոնէական ուսումով լուսաւորեց հայ ազգը:

Ժ.

Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՒ ՎՐԹԱՆԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԸ

Ս. Գրիգորը Հայաստանը լուսաւորելուց
և ամեն ինչ բարեկարգելուց յետոյ առանձնա-
ցաւ Գարանազեազ գաւառի Սեպուհ լեռը, ուր

ճգնած էր ս. Հախիսիմէի ընկերակից Ման-
եսայ կոյսը և անտեղ նուիրեց իւր անձը աղօթ-
քի և խիստ ճգնութեան: Տրդատի և նախա-
րարների հաւանութիւնով Կեսարիայից հրաւի-
րեցին ս. Գրիգորի փոքր որդի Արիստակէսին,
ուր կրօնաւորական կեանք էր վարել, խնդրե-
ցին ս. Գրիգորին և ձեռնադրեց եպիսկոպոս
320 թուին, որպէս զի ս. Գրիգորի բացակա-
յութեան ժամանակ տեղապահ լինի: Այս միջո-
ցին 325 թ. Արիոսեան ազանդի հարցը ար-
ժարծուեց Հռովմէական տէրութեան մէջ, որի
համար մեծ Կոստանդիանոսի հրամանով նիկիա
քաղաքում տրեզերական ժողով գումարուեցաւ,
ուր ներկայ էին 318 հայրապետներ: Ս. Գրի-
գորի փոխանակ Արիստակէս հայրապետն էր
ներկայ նոյն ժողովին, ուր հաստատեցին հա-
ւատոյ հանգանակը և ուրիշ կանոններ: Հան-
գանակը բերեց և իւր հօրը ս. Գրիգորին ցոյց
տուեց, որը ընդունեց և այս խօսքերով վա-
ւերացրեց: «Իսկ մեր փառաւորեսցուք, որ յա-
ռաջ քան զյաւիտեան երկիրպագանկիով սրբոյ
երրօրդութեան և միոյ Աստուածութեան հօր և
Որդւոյ և սրբոյ Հոգւոյն, այժմ և միշտ և յա-
ւիտեանս յաւիտենից ամէն»: 331 թ. ս. Գրի-
գորը բոլորովին հրաժարուեցաւ իւր պաշտօն-
ներից, գնաց բնակուեցաւ Սեպուհ լեանը Մա-

նեայ կուսի ճգնարանը, որտեղ մի քանի ժամանակից յետոյ վախճանուեցաւ աշխարհից հեռու, որպէս զի իւր կեանքի վերջին օրերը փառք և պատուից հեռու պահէ: Բարի հովիւները գրտնում են նորա մարմինը և թաղում են նոյն այրի մէջ. նորա մահուանից յետոյ յաջորդում է իւր փոքր որդին Արիստակէսը 332 թ. նա ևս իւր հօր նման, հոգ տարաւ եկեղեցիների բարեկարգութեան և պայծառութեան համար, շատ տեղեր ուր եկեղեցիք չկային նորերը հիմնեց, մենաստաններ, վարժարաններ հիմնեց: Հայոց աշխարհի վերակացու Արքեղայոս իշխանը իւր վատ վարքի համար միշտ նկատողութիւններ էր ըստանում հայրապետից, իշխանը շտանելով այդ յանդիմանութիւնը սրով սպանեց և վախաւ. հօթ տարի միայն հայրապետութիւն արաւ, և նորա մարմինը ամփոփեցին Թիլն աւանում: Հայոց ազգը, ս. Քրիստոսի մեծ երախտիքը ի նկատի ունելով աշխատում էր, որ միշտ ազգի հայրապետը նորա ազգից ընտրեն, ուստի ընդհանուր հաւանութիւնով հրաւիրեցին նորա մեծ որդի Վրթանէսին և կարգուեցաւ ազգի հայրապետ: Սա ևս նախանձախնդիր լինելով իւր հօր և երբօր շաւղով ընթացաւ. ինչ տեղ եկեղեցական և ազգային թերի գործեր կային աշխատեց լրացնել և մի քա-

նի կանոններ մտցրեց եկեղեցիներում: Այն միջոցին Աղուանից աշխարհից խնդրել էին իւրեանց համար առաջնորդ, ուստի Տրդատ թագաւորի համաձայնութիւնով ձեռնադրեց իւր որդի Գրիգորիսին կաթողիկոս Վրաց և Աղուանից վրայ: Արովհետեւ Վրացիք նունէ ս. կուսիքարոգութիւնով ընդունել էին քրիստոնէութիւն, ուստի հարկաւոր էր նոցա հովիւներ, որ մկրտութեան խորհուրդը կատարէին: Ս. Գրիգորիսը իւր պաշտօնի մէջ աշխատում էր, որ աւելի ազդէ և իշխաններին զգուշացնէ հեթանոսական կեանքից և շատերին յանդիմանում էր անարժան գործերի համար: Իշխանները շտանելով Հայրապետի յանդիմանութիւնները շարաշար նահատակեցին և թաղեցին Ամարասաւանում 342 թ: Ս. Վրթանէսը Տրդատ թագաւորի մահուանից յետոյ մեծ տառապանքներ էր կրում պարսիկներից, ինքը անձամբ գնում է Յունաց կայսեր մօտ և թագաւորեցնում է Տրդատի թոռն Տիրանին: Երանելի Վրթանէս, իւր որդու մահից յետոյ նորա կսկծից և թէ Տիրանի վատ գործողութիւնից, շատ շի ապրում, վախճանւում է և թաղւում է Թորդան գիւղում 355 թուին: Երկրորդ տարին սորան յաջորդեց իւր որդի Յուսիկը, սորա հայրապետութեան ժամանակ, Յուլիանոս կայսրը իւր

պատկերն էր ուղարկել Տիրան թագաւորին, պատուիրելով շոր հայոց եկեղեցում կախէ: Երբ Տիրանը կամենում էր կախել այդ պատկերը արքունական եկեղեցում, Յուսիկը դիմադրեց և ձեռքից առնելով կտոր կտոր արեց: Տիրանը փոխանակ իւր սխալը ուղղելու, աւելի կատաղեց և շարաշար մահով սպանել տուեց, նորան ևս թաղեցին Թորդան աւանում: Յուսիկին 362 թ. յաջորդեց ծերունի Դանիէլ եպիսկոպոսը, սա շտանելով ս. Յուսիկի անօրինակ մահը միշտ յանդիմանում էր Տիրանին իւր անիրաւութեան համար, սորան ևս նահատակել տուեց: Դանիէլին յաջորդեց Փառնիստեսը, սորա ժամանակ Յունաց հետ պատերազմելով Պարսից Չապուհ թագաւորը յաղթեց Յուլիանոս կայսեր և մեծ զօրքով եկաւ Հայաստան, Տիրանին կալանաւորեց, զերեց, աչքերը հանեց: Այսպէս Տիրանը իւր շարագործութեան պատիժն առաւ:

ԺԱ.

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

Տիրանին յաջորդեց իւր սրբի Արշակը, Փառնհրսեհից յետոյ, Արշակ թագաւորը նախարարների և ազգի մեծամեծների ընտրութիւնով և համաձայնութիւնով հայրապետ ընտրեցին Յուսիկի թուան մեծ ներսէսին 364 թ. որը ուսում էր առել Կ. Պօլսում, նա Արշակ թագաւորի սենեկապետն էր. ներսէսին ուղարկեցին Կեսարիայի Եւսերոս պատրիարքի մօտ և ձեռնադրուեցաւ. նոյն թուականին Տարօնի Աշտիշատ քաղաքում ժողով գումարեց և կանոններ սահմանեց, և աւելորդ նորամուծութիւնները դուրս ձգեց: Հայրապետական պաշտօնը ստանալուց յետոյ, անդադար աշխատում էր. հիւրանոցներ շինեց, աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, ուրկանոցներ և ամեն տեսակ բարեգործական օգտաւէտ հիմնարկութիւններով դարդարեց Հայաստան աշխարհը: Այս հիմնարկութիւնները ապահովացրեց և իւր Խաղ սարկաւազին վերակացու կարգեց նոցա վերայ: Նաև շինեց եկեղեցիներ, դպրոցներ և մենաստաններ, իշխանական սերնդի համար առան-

ձին դպրոցներ հիմնեց, զանազան արհեստանոցներ և նոցա վերայ կարգեց տեսուչներ. ս. Գանիէլի աշակերտներից Եպիփանին և Եփրեմին: Ներսէսը ժողովներ է անում, մտցնում էր նոր կանոններ հեթանոսութիւնից մնացած սովորութիւնները հետզհետէ վերացնում էր: Կանոնական սահմանադրութիւնով արգիլեց մերձաւոր ամուսնութիւնը, ինքք անձամբ ման էր գալիս ամեն քաղաքներում և գիւղերում և սեղանակից էր լինում ամեն դասակարգի հետ, որի համար էլ հասարակաց հայր կոչուեցաւ և մեծ ներսէս: Մեծն ներսէս Արշակ թագաւորի համաձայնութիւնով ժողով գումարեց 366 թ. Վաղարշապատում, ուր վճռուեցաւ, որ կաթողիկոսին աւելացնեն Պատրիարք տիտղոսը և Հայոց կաթողիկոսը Հայոց եպիսկոպոսներից ձեռնադրուի ս. Էջմիածնում: Եյդ միջոցներին Յունաց Վաղէնտիանոս թագաւորի հրամանով Թէոդորոս սպարապետը մեծ զօրքով գալիս է Հայաստան աւերելու: Մեծն ներսէս գնաց առաջ և հաշտեցրեց, և նորանով դադարեց պատերազմը: Գնաց Կ. Պօլիս Վաղէնտիանոսի մօտ, որից մեծ պատիւ ստացաւ, ազատեց Արշակ թագաւորի պատանդ եղբօր Տրդատին, նորա որդի Գնէլին և Վաղէսի քրոջը Ոլինպիաղային կին բերեց Արշակ թագաւորին, Վաղէնտիանո-

սին յաջորդրց Վաղէսը, իւր քրոջ պատճառով կամենում էր Հայոց երկիրը աւերել, մեծն Ներսէսը դարձեալ գնաց Կ. Պօլիս, որ խաղապու թիւն ձգէ Սրշակի և Վաղէսի մէջ, բայց Արիստականների գրգմամբ Վաղէսի ձեռքով արսորուեցաւ իւր մի քանի ուղեկիցներով Թուզիս կղզին, ուր մնաց ինն ամիս: Վաղէսի մահից յետոյ 379 թ. Թէոդոս մեծի հրամանով ազատուեցաւ արսորից և ներկայ գտնուեցաւ Կ. Պօլսի Տիեզերական Ժողովին 381 թուին, ուր Մակեդոնը ուրանում էր ս. Հոգու Աստուածութիւնը: Այս միջոցին Սրշակ թագաւորը գերուեցաւ Չապուհից Խուժաստանի Անոյշ բերդը, որտեղ ինքն իրեն սպանեց:

Չապուհ տիրեց Հայաստանին ահապին վնաս հասցնելով երկրին: Ներսէսը այս տեսնելով միջնորդեց Թէոդորոսին և Սրշակ թագաւորի Պապորդուն թագաւորեցրեց հօր տեղը: Ապա ինքը մեծ պատուով վերադարձաւ իւր հետ բերելով Տերինտիանոս սպարապետին բազմաթիւ զօրքով, այս պատերազմին Չապուհի զօրքը յաղթուեցաւ. պատերազմի տաք միջոցին Նպատ լերան վերայ մեծն Ներսէսը աղօթում էր հայրի յաջողութեան համար: Այս յաղթութիւնից յետոյ ուրացող Մեհրուժան Արժրունին եռացած շամփուրէ պսակով սպանուեցաւ Սմբատ

Բազրատունի սպարապետի ձեռքով: Պապ թագաւորը մոլի կեանք էր վարում և Մեծն Ներսէսից նկատողութիւններ ստանում. բազմախնամ հօր այդ յանդիմանութիւնը չկարողացաւ տանել Պապը և գաղտնի թունաւորեց մեծն Ներսէսին, Հայոց ազգը դառն կսկիծով լսեց իւր երանելի հայրապետի թշուառ մահը, նորան թաղեցին Թիլ աւանում. նորան յաջորդեցին, Չահակ Մանազկերտցին, Զաւէն և Ասպուրակէս:

ԺԲ

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԵՐԹԵՒ, Ս. ՄԵՍՐՈՎԲ ԵՒ
ՀԵՅՈՅ ՏԱՌԵՐԻ ԳԻԻՏԸ

Ս. Սահակը՝ Մեծն Ներսէսի որդին էր, Պարթևական ազգի վերջին շառաւիղն էր, սաքաջավարժ էր Յունարէն, Ասորերէն լեզուներին. և գիտութեան մեծ պաշար ունէր, վարքու բարբոյժ գովելի: Սա ամուսնանալուց յետոյ մի դուստր ունեցաւ Սահականոյշ, որը ամուսնացրած էր Համազասպ Մամիկոնեանի հետ, որից ծնան Վարդան, Հմայեակ և Համազասպ Մամիկոնեաները: Ս. Սահակը իւր ամուսնու

մահից յետոյ ազգի հաճութիւնով 380 թուին հայրապետական գահը բարձրացաւ Ասպուրակէսի տեղը: Հայրապետական աթոռը բարձրանալուն պէս՝ կարդ ու կանոններ սահմանեց, եկեղեցիները պայծառացրեց և ինքը սքանչելի բարոյականութեան օրինակ դարձաւ: Ս. Սահակ մի քանի հայ նախարարների քսութիւնով ամբաստանուեցաւ և կանչուեցաւ Պարսից դուռը Խոսրով երրորդի հետ: Ս. Սահակին հայրապետական պաշտօնից դադարեցրին, իսկ Խոսրովին Անոյշ բերդը արսորեցին Ճապուհի հրամանով և նորա տեղը թագաւորեցրին Խոսրովի եղբօր Վռամշապուհուն: Պարսից Ճապուհի մահից յետոյ նորա որդին Արտաշիրը ս. Սահակին թոյլ տուեց հայրապետական պաշտօնը վարելու: Այս միջոցին մեծն Ներսիսի աշակերտ Հացիկ գիւղի Վարդանի որդի ս. Մեսրոպը իմանալով ս. Սահակի հայրապետական գահ բազմիլը շտապեց գնաց նորա մօտ: Ս. Մեսրոպը շատ զարգացած կրօնաւոր էր Հելլենական, Ասորի և Պարսից լեզուների մէջ խիստ հմուտ էր, և մի քանի նշանաւոր դատարաններում պաշտօններ էր վարել, ինչպէս և մեծն Ներսիսի մօտ. բայց վերջին ժամանակները, երբ արդէն վարդապետ էր ձեռնադրուել, առանձնացած առաքինի կեանք էր

վարում, և քարոզութիւնով էր պարապում։

Ս. Մեսրոպը հայկական գրեր չլինելու պատճառով նա շատ էր դժուարանում իւր աշակերտներին Աստուածաշնչի ուսման մէջ վարժելու համար, նա խոր տխրութիւնով լցում էր Հայոց եկեղեցիներում վանքերում Ասորի և Յոյն լեզուներում ս. գրքի ընթերցումը, այդ մեծ պակասը լրացնելու բաղձանքով լցուած դիմում է ս. Սահակին և յայտնում իւր դիտաւորութիւնը, այն է հայկական տառեր գտնելը։

Ս. Սահակը սիրտ տուեց այդ գործը յաջողացնելու համար։ Վռամշապուհ թագաւորը ևս խրախուսեց և իւր աջակցութիւնը ցոյց տուեց։

Ս. Մեսրոպին յանձն առաւ գնալ Միջագետք դիտնական Գանիէլ եպիսկոպոսի մօտ, Եդեսիա Պլատոնի, և Սամուսատ Հռուփանոսի մօտ, բայց ոչ որից այնքան օգնութիւն չտտացաւ։

Նա շյուսահատուեցաւ, Աստուծուն դիմեց աղօթքով և նորա ցանկութիւնը իրագործուեց։

աղօթելու ժամանակ ս. Հոգու շնորհքով Հայերէն տառերը նորա սրտի մէջ դրոշմուեցան և նայն ձեակերպութիւնը դարձան հայերէն գրեր։

սուրբ Մեսրոպը փորձեց և ս. գրքից Առակներ թարգմանել և յաջողութիւն գտաւ, ապա վերադարձաւ Հայաստան և ս. Սահակի հետ միասին թարգմանեցին Աստուածաշունչ գիրքը։

Այնուհետև սկսեցին տարածել դպրութիւնը և ուսումնարանում պատանիները հայ տառերով և լեզուով կարգալ:

Երբ մայրենի լեզուի ուսումը ազատ տարածուեցաւ, ս. Մեսրոփը հրաւիրուեցաւ Վրաստան Բագուր թագաւորի և Մովսէս եպիսկոպոսի խնդրանօք, նոցա համար ևս գտաւ վրացերէն գրեր, Այնտեղ թողեց Խորենացի Տիրայր և Տարօնացի Մուշէղ աշակերտներն, որ նորա տարածեն Վրաց դպրութիւն և ինքը դէպի Ադուանք, նորանց հնչիւնների հետ ծանօթանալով նորանց համար ևս հնարեց տառեր, և այնտեղ ևս թողեց իւր աշակերտներից երեքին Ենովք, Գանան և Յովնաթան և ինքն եկաւ ս. Սահակի մօտ և թարգմանութիւնով էր պարապում:

Երբ Վռամշապուհ մեռաւ 413 թ. ս. Սահակ գնաց Պարսից դուռը Խօսրովին ազատեց և իւր եղբօր փոխանակ թագաւորեցրեց, սակայն մի տարուց յետոյ վախճանուեցաւ: Այնուհետև Յազկերտ իւր Շապուհ որդուն թագաւոր կարգեց, Հայոց նախարարները սերտ բարեկամութիւն սկսեցին անել Պարսից հետ, նորանց սովորութիւններն ընդունեցին և մտերմացան նրանց հետ, մինչև անգամ խնամութիւն էին անում: Իսկ երբ Յազկերտի որդի

Վռամը թագաւորեց, նա սաստիկ հալածեց քրիստոնէութիւնը: Ս. Սահակ գնաց Յունաց կողմերը 420 թ. որ այնտեղից օգնութիւն գտնի, սակայն այնտեղ ևս ատելութիւններին հանդիպեցաւ, ս. Մեսրոպրին ուղարկեց իւր թոռ Վարդանի հետ Կ. Պօլիս և աղաչանաց թուղթ գրեց Թէոդոս կայսեր, որ յոյն կառավարիչները արգելք չլինին նոցա գործունէութեան: Նոքա մեծ պատուով ընդունուեցան, և ս. Մեսրոպր իւր ճարտարախօսութեան համար զերզգօն անուն ստացաւ, իսկ Վարդանը ստրատելութեան աստիճանին արժանացաւ, սկսեցին դպրոցներ բանալ ազգը մայրենի լեզուով դաստիարակել:

Պարսկաստանի բաժնից հայ նախարարները խնդրեցին ս. Սահակին, որ կրկին այցելէ իրենց. ս. Սահակը գնաց թողնելով Յունաց բաժնում ս. Մեսրոպրին և Հմայեակին: Վարդանին և Սմբատ սպարապետին ուղարկեց Վռամի մօտ միջնորդելու որ և իւր փափագածին պէս թագաւորեցրեց Հայոց վերայ Վռամ-շապուհի որդի Արտաշէսին: Ս. Մեսրոպրի աշակերտները Կ. Պօլսում աւարտելով իւրեանց ուսումն վերադարձան Հայաստան, բերելով իրենց հետ ընտիր Աստուածաշունչ, կրկին թարգմանեցին: Այդ աշակերտներն են—Յով-

տէի, Եղնիկ, Գաւիթ, Ղևոնդ, Կորիւն և այլն։
Ս. Սահակ 426 թ. Վաղարշապատում ազգային
ժողով գումարեց հայ եպիսկոպոսներից եկե-
ղեցական կանոններ սահմանեց և եկեղեցական
երգերով պայծառացրեց։ Այն միջոցին խռովու-
թիւն ընկաւ նախարարների և Արտաշէս թա-
գաւորի մէջ, նախարարները աշխատում էին,
ս. Սահակին ևս իրենց հետ միացնեն և գահ-
ընկէց անեն Արտաշէսին Պարսիկների միջոցով.
ս. Սահակը մերժեց նախարարների առաջար-
կութիւնը ասելով «Ես չեմ կամենում իմ հի-
ւանդ ոչխարը առողջ գազանների հետ փոխել,
որի առողջութիւնը մեզ վնասակար է»։ Նախա-
րարները փոխանակ հայրապետին անսալու,
Սուրմակ երէցի հետ գնացին Պարսից դուռը
ամբաստանեցին թագաւորին և հայրապետին։
Արդարև գահընկէց արին 428 թ.։

Արտաշէս թագաւորի տեղ Վրամշապուհ
պարսիկ մարզպանին նշանակեցին կառավարիչ,
իսկ ս. Սահակի տեղ Սուրմակ էրէցին։ Սուր-
մակին իւր անկարգութեան համար շուտով հե-
ռացրին և նորա տեղ պարսիկները նշանակե-
ցին Բրքիշոյ ասորուն. նախարարները սորանից
ևս բողոքեցին և խնդրեցին կրկին ս. Սահա-
կին նշանակել, Վռամը թէև նշանակեց ս. Սա-
հակին, միայն Չմուէլ Ասորու իշխանութեան

ենթարկեց: Երբ ազահ Չմուէլ մեռաւ, նախա-
րարները կրկին խնդրեցին ս. Սահակին, որ
ընդունէ ընդհանուր հայրապետութիւնը, բայց
նա մերժեց. նա Գնաց Բագրևանդի Բլուր գիւ-
ղը և վախճանուեցաւ 51 տարի հայրապետու-
թեան անխոնջ պաշտօնը վարելով: Ս. Սահա-
կից յետոյ 440 թ. տեղակալից վեց ամսուայ
շափ ս. Մեսրոպը և մեռաւ Վաղարշապատում
և թաղեցին Օշական գիւղում: Այս միջոցին
ծագեցաւ նեոտորական աղանդը, ս. Սահակի
աշակերտներից ուղարկուեցին ներկայ լինելու
Եփեսոսի ս. Ժողովին և ներկայացրին կանոն-
ները:

ԺԳ

ՅՈՎԻՄԷՓ ԿԼԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՒ ՂԵՒՈՆԳԸՆԵՔ

Սր. Մեսրոպին յաջորդեց Յովսէփը, որ
աշակերտ էր ս. Սահակի և Մեսրոպի, Յովսէփ
կաթուղիկոսը ուշք դարձրեց եկեղեցիների և
գաղթյնների պայծառութեան և յառաջադիմու-
թեան վերայ: Սորա հայրապետութեան ժամա-
նակ Պարսից Յազկերտ թագաւորը մի քանի
յաջող յաղթութիւններից յետոյ, մոզերի դրրգ-

մամբ կամեցաւ Հայերին հաւատաւորս անել, Յազկերտը թուղթ գրեց, գովելով իրենց հաւատը և պատուիրելով Հայերին և Վրացիներին, որ ընդունեն մոզական հաւատը, հակառակ դէպքում պատասխանել: Յովսէփ կաթողիկոսը ժողով գումարեց Արտաշատ քաղաքում և մի իմաստնայի պատասխան գրեց, հերքելով մոզական սուտ կրօնը— գովելով քրիստոնէական ճշմարիտ կրօնը: Այս պատասխանը կնքեցին հետևեալ բառերով. «Ոչինչ բան չի կարող մեզ բաժանել մեր հաւատից, ձեր սուրբ և մեր պարանոցը»:

Երբ Յազկերտ նախարարների և մոզերի ներկայութիւնով կարգաց շատ զայրացաւ նորանց համարձեկութիւնը տեսնելով և հրամայեց Հայ նախարարներին և մեծամեծներին արքունիք կանչել: Յազկերտ նախարարներին սովորական քաղցր ընդունելութիւնը ցոյց չտուեց սաստիկ բարկացաւ նոցա գրած պատասխանի համար, և յայտնեց, որ եթէ այս օրուանից արեզակին երկրպագութիւն չգար, բոլոր Հայաստանը կաւերեմ և ձեզ անդարձ կաքսորեմ: Նախարարները մտածեցին և այն եղբակացութեան եկան, որ առ երեսու ընդունեն թագաւորի հրամանը մինչև որ վերադառնան հայրենիք և ազգի հետ միասին խորհեն և այնպէս գործեն: Իրենց հնա-

զանդութեան որոշումը յայտնեցին թագաւորին։
Չափ ուրախացաւ թագաւորը, պատուիրեց բո-
լորին լաւ պատուել և մեծամեծ պարգևի ար-
ժանացնել։

Թագաւորը 700 մոզերով վերադարձրեց
նախարարներին Հայաստան որ մնացածներն
ևս մոզական կրօնին դարձնեն։ Յովսէփ կա-
թուղիկոսը և Ղևոնդ երէցը երբ իմացան նա-
խարարների ուրացութիւնը պատգամաւորներ
ուղարկեցին ամեն տեղ, իշխաններին և մեծա-
մեծներին ժողովեցին և ուխտեցին, որ ուրաց-
եալների դէմ ոչ մի զիջողութիւն չանեն և նոյն
իսկ իւրեանց մերձաւորներին չխնայեն։ Վա-
նայր մինչև անգամ ուխտեցին, որ մայրը իւր
ուրացեալ որդուն չխնայէ, կինը մարդուն, բոյ-
րը եղբօրը, այլ մինչև վերջին շունչը պատե-
րագմել։ Երբ մոզերը ուրացեալների հետ հա-
սան ծաղկոտ գաւառի Անգղ գիւղաբաղաքը,
այնտեղ հանգիստ առան։ Կիւրակի օրն էր, մո-
զերը մտան եկեղեցի, որ արգիլեն ժամերգու-
թիւնը, Ղևոնդ երէցը հոգևորականների հետ
պատարագ էր մատուցանում։ Երբ մոզերի այս
անկարգութիւնը տեսաւ, Ղևոնդ երէցը խրա-
խուսեց հոգևորականներին և աշխարհականե-
րին, որի առան մոզերին իրենց զօրքերով,
ջարգելով քշեցին այնտեղից։ Վասակ Սիւնիս

բոլորովին ուրացել էր քրիստոնէութիւնը. այս սպանութիւնները մոզերին շատ տրտմեցրեց և Վասակին էր վերագրում այս վնասները, որ գործի դրութիւնը ինչպէս հարկն էր, այնպէս չէր հասկացրել Պարսից թագաւորին. Մոզպետը —ասում էր թող գրեմ թագաւորին, որ յետ կանգնի իւր դիտաւորութիւնից, որովհետև եթէ իրանք աստուածներն էլ օգնութիւն գան մեզ, անկարելի է հայերին հաւատաւորս անել, եթէ անդէն մարդիկ այսպիսի ոյժ գործ դրին, ինչ կլինի եթէ զինուորներն էլ իրենց հետ միանան, ո՞վ է կարող նոցա դէմ կանգնել:

Վասակ յուսադրեց, Սիւնեաց երկրից զօրք բերել տուեց, հայ փառասէր իշխաններին պարգևներով շլացրեց, հասարակ ժողովրդեան իշխանական ոյժով վախեցրեց և շատերին էլ խնջոյքներով և զուարճութիւններով խաբեց, միայն հայերը գիտէին Վասակի դաւաճանութիւնը: Ուստի Չահալիւփան քաղաքում ժողովեցան շատ եպիսկոպոսներ և նախարարներ, երդմամբ ուխտեցին, որ հաստատ մնան քրիստոնէական կրօնի մէջ, իսկ ուրացողներին ևս մոզերի հետ պատժել, այս ուխտին հաւանութիւն չտուեց Չահնդազան անունով մի մարդ, իսկոյն զլխատեցին, այս զլխատումն սաստիկ ազդեց ամենին: Այնուհետև հայերը յարձակուեցին մոզերի

վերայ և քաջութիւնով շատերին կոտորեցին, ոմանց փախցրին և մնացեալները զերեցին: Եյս միջոցին Եղուանից լուր բերին թէ Սերուխտ զօրավարը Պարսից զօրքով մտել է Եղուան և աւերում է: Յովսէփ կաթուղիկոսը թուղթ գրեց Յունաց Թէոդոս կայսեր, որ հայերին օգնէ, մինչ թագաւորը պատրաստում էր զօրք ուղարկելու մեռնում է, և նորա տեղը թագաւորում է Մարկիանոսը: Սա, ոչ միայն չի օգնում հայերին, այլ և դաշն է կապում Պարսից հետ, հայերի դէմ: Մարկիանոսի դաւաճանութիւնը շյուսահատեցրեց հայերին, իրենց զօրքը երեք մասի են բաժանում: մի մասն Վարդանի զօրավարութիւնով գնում է Եղուանք. պատերազմում է Սերուխտի դէմ հալածում է նորան և ազատում է Եղուանքը Պարսիկներից: Զմեռը հասնելով առ ժամանակ դադարեց այս կրօնական պատերազմները:

ԺԳ

ՎԱՐԳԵՆԱՆՑ ԶՕՐԱՎԱՐՆԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒ-

ԹԻԻՆԸ 451 [Ժ.

Զատկական տօներին Պարսից զօրքը հասել էր Հեր և Զարևանդ գաւառները, Վարդան անմիջապէս հրաւեր կարգաց նախարարներին, որ իրանց զօրքերով գան ժողովին Արտաշատ քաղաքը, ուր հաւաքուեցան 60,000 զօրք: Վարդան սպարապետը հրահանգներ տուեց ամենքին: Վարդան շտապեց գնալ Պարսիկների դէմ, որ դուցէ սահմանադիտի վերայ կարելի լինի պատերազմը վերջացնել և այսպէսով երկիրը պատերազմի շարիքից ազատել. սակայն պարսիկները արդէն հասել էին Աւարայր Տղմուտ գետի ափին, նոցա հետն էին Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղևոնդ երէցը: Յովսէփ կաթողիկոսից թոյլտուութիւն ստանալով Ղևոնդ երէցը գեղեցիկ ատենարանութեամբ քարոզ խօսեց և բացատրեց կրօնական պատերազմի մեծ նշանակութիւնը և բոլորովին հոգևորեց բոլոր ժողովրդեան: Նոյնպէս խօսեց գեղեցիկ ճառ Վարդան Մամիկոնեան և յորդորեց քաջութիւնով վերջացնել այս պատերազմը մինչև վերջին շունչը:

Միւս օրը պատարագին բոլորը ճաշակուեցան և բոլոր զօրքը մխարեբան խօսեցին. «Աստուած մեր մահը արդարների հետ համարի, և իւր սրգուցը անհատանների ձեռքը չբմատնի»: Մուշկան-Նիսալաւուրա Պարսից զօրապետը առաջ բերեց իւր փղերը և պատրաստուեց պատերազմի, Վարդան ևս իւր զօրքով զէմ յանդիման պատրաստուեց. Պատերազմը նետաձգութիւնով սկսուեցաւ զետի երկու կողմից: Հայերը ողևորուած՝ անցան զետը և սկսեցին սաստիկ ջարդել Պարսիկներին: Այս տապնապի ժամանակ զօրքի մի մասը թուլացաւ և մասամբ զօրքի սահաւութիւնը յետ քաշուեցաւ: Պարսիկները օգուտ քաղելով՝ շրջապատեցին Վարդանին իւր ընկերներով: Ըմբողջ օրը պատերազմելով զիւցազն ընկաւ. ս, Վարդանի հետ նահատակուեցան Խորէն Խորխորունին, Արաակ Պալունին, Հմայեակ Գիմարսեհանը, Ներսէճ Քաջբերունին, Վահան Գեունին, Գարեգին, Արսէն և այլն: Հայերի կողմից նահատակուեցան 1036. իսկ Պարսիկներից 3544: Այսպէս այսանգամ Հայերը յաղթուեցան Պարսիկների ոյժերի առաւելութիւնից. իսկ մնացեալ հայ զօրքերը, որ առանց զօրալարի մնացին զանազան ամուր տեղերումը պատասպարուեցան և երբեմն մանր կախներ տալով նեղում էին Պարսիկներին:

Միջին Հայաստանի բերդերը պաշարուեցան Պարսիկներից, միայն անվնաս մնացին կապոյտ լեռան ամրութիւնները, Հմայեակ Մամիկօնեան Խաղտեաց սահմանի վերայ շատ յաղթութիւններ արաւ և Պարսիկներին նեղը գցեց, նիսալաւուրտը իւր կրամ վնասների յանցանքը Վասակի վերայ բարդեց, Յազկերտը այդչափ կոտորածի պատճառով հրաման արձակեց, որ պատերազմը դադարեցնեն Հայաստանում և թոյլ տրուեցաւ, որ Հայերը ազատ կերպով իրենց կրօնը պաշտեն, բանաարկեալներն էլ ազատուեցան։ Իսկ Վասակին Յազկերտը կանչեց իւր մօտ, Վասակը ներկայացաւ Յազկերտին և սղասում էր, որ խոստացած Հայոց թագաւորութիւնը ստանայ իրրև վարձատրութիւն իւր գաւաճանութեան։ Նաև ներկայացան կաթուղիկոսը, հոգևորականները և մեծամեծները, Միհրներսէ՛ Յազկերտի հրամանով, հարց ու փորձ արաւ ուր Յազկերտը ներկայ էր նախարարների տուած բացատրութիւնների ժամանակ, Վասակը ևս ներկայ էր զարդարուած շքեղ պառուանշաններով։

Վասակի բոլոր գաւաճանութիւնները և խարդախութիւնները գրաւոր և թէ բանաւոր հաստատուեցաւ և ճանաչուեցաւ տէրութեան յանցաւոր, Թագաւորը Վասակի խարդախու-

Թիւնները երեսով տուեց և հրամայեց բանտարկել, նորան մեծ տուգանքի ենթարկեց և կալուածքները արքունիս գրաւեց: Հանեցին նորա փառաւոր զգեստը մահապարտի հագուստ հագցրին, մատակ ձիու վերայ նստեցրին և ձեռքերը կապած տարան ձգեցին խոնաւ բանտը: Այնտեղ մի քանի տարի մնալով շարաշար կերպով և դառն տանջանքով որդնալից մեռաւ զերեզմանի անգամ շարժանանալով: Իսկ Վասակի մնացեալ կալուածները նորա փեսայ Վարդվաղան ստացաւ, որի պատճառով կրօնափոխ եղան աներ և փեսան: Յազկերտը խարելով կանչեց իւր մօտ բոլոր հոգևորականներին և իշխաններին, և 35 հոգու բանտարկեց: Միհրնեքսէ՛հ և մօզերը բոլոր անյաշոգութեան յանցանքը բարդեցին հայ հոգևորականների և իշխանների վերայ, ասելով թէ՛ դոցա առաջնորդութիւնով և յորդորմամբ էին քանդում մեր մեհեանները:

Յազկերտը հրամայեց շարաշար նահատակել բոլոր հոգևորականներին. իսկ նախարարները դեռ բանտում տանջուում էին և համբերութիւնով տանում էին ամեն տեսակ նեղութիւններ իրանց կրօնի և իրանց ընտանեաց սիրոյ համար: Իսկ նոցա կանայք իրանց ազատանաժ տեղերում իրենց ձեռքի աշխատանքով

էին ապրում և սուրբ ազօթքում յիշում էին, որ ինչպէս սկսել էին հաւատի համար տանջուել և մինչև վերջը համբերութիւնով տանել, և իրենց աւելացած փողերը ուղարկում էին գերիներին: Ահա այսպէս ազգի և եկեղեցու համար շարաշար նահատակուեցան հայ իշխանները և թէ ս. հայրերը, Մնացած բանտարկեալ իշխանները 12 տարուց յետոյ ազատուեցան և գնացին իրենց հայրենիքը: Այս պատերազմը կոչուեցաւ «Վարդանանց պատերազմ»:

ԺԵ

ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆ ՄԸՆԴԵ-
ԿՈՒՆԻ

Յովսէփ կաթողիկոսի կամեցողութիւնով ազգը ընտրեց իրեն կաթողիկոս Մելիտէ Մանասկերտացուն, մինչև նախարարների վերադարձը, Մելիտէն վախճանուած էր և նրա տեղ ընտրուեց Գիւտ կաթողիկոս: Սա աշակերտած էր ս. Սահակին և Մեսրոպին. քաջավարժ էր մանաւանդ Հելլենական դպրութեան մէջ, Գիւտի կաթողիկոսութեան ժամանակ պարսիկ-

ները դարձեալ շարունակեցին իրենց թշնամութիւնը. բայց կաթուղիկոսը մխիթարում էր ժողովրդին և դիմադրում էր Պարսից վատթար վարչութեանը, նորա ջանքով խորտակուեցան Պարսից մի քանի կրակատուններ: Ուստի մի քանի ուրացողները ամբաստանեցին Գիւտ կաթուղիկոսին և դորա համար էլ ձերունի հայրապետը կանչուեցաւ Պարսից դուռը, երբ նորան դատի հրաւիրեցին, ատենուժում այնպէս զեղեցիկ և ազգու կերպով պաշտպանեց ազգը, որ բոլորը շուարած մնացին նորա ատենարանութեան վերայ, որի համար թագաւորը մեծ պարգևներ և դրամ տուաւ, բայց հայրապետը չընդունեց ոչ մի բան: Պարսից թագաւորը շատ զայրացաւ այդ հակառակութեան համար և առաջարկեց, որ պաշտօնից հրաժարուի: Պարսկաստանի քրիստոնեաները մեծ պատիւ տուեցին հայրապետին. նոցա համար եպիսկոպոսներ, քահանաներ ձեռնադրեց, եկեղեցիները բարեկարգեց և վերադարձաւ Հայաստան:

Պերոզի հրամանաւ կաթուղիկոս ընտրուեց Քրիստափոր Արծրունին և միւս տարին վախճանուեցաւ Գիւտը, 445 թ.: Քրիստափորին յաջորդում է Յովհան Մանգակունին, սորա ժամանակ, Պարսիկները յաղթուեցան Հոն-Նեպիթաղներից, Վաղթանիկը սպանելով ուրացեալ

Վրաց թագաւոր Վազգենին, (սա էր ամուսին Վարդան Մամիկոնեան դստեր ս. Զուչանիկի, որը քրիստոնէական հաւատը շուրանալու համար նահատակուեցաւ և թաղուած է Տփլիսի Մեծիկոյնի անկիւնում) Յովհան Մանգակունու յորդորանքով Վահան Մամիկոնեանի հետ միանալով Վաղթմանկը բոլոր պարսիկներին քշեցին Հայաստանից, գրաւեցին Դուին քաղաքը և Վահանը կարգուեց սպարապետ։ Պարսիկները երկրորդ անգամ եկան Ատրպատականից մեծ զօրքով և Երասխ գետի ափին բանակեցան։ Հայրապետը ոգևորեց նախարարներին, գործ ժողովուեցին տաճարում, երգուեցին, օրհնանք առան և դիմեցին թշնամու դէմ։ Հայերը մեծ կոտորած արին Ատրքվշհասոյ զօրապետին և յետ դարձան Դուին, զոհուեցան մաղթանք կատարեցին Աստծուն։

Պարսիկները երրորդ անգամ եկան Զարեանդ գաւառը, Հայերը ժողովուեցան ուխտեցին, երգուեցին և յարձակուեցան Պարսիկների վերայ և բոլոր զօրքին յաղթեցին և մնացեալներն էլ փախցրին։ Վահանի եղբայր Վարդը, որ պատանդ էր տարած Պարսկաստանում, պատերազմի ժամանակ փախաւ եկաւ Հայոց զօրքի մէջ մտաւ։ Եյս փառաւոր յաղթանակը մեծ ուրախութիւն պատճառեց Հայերին մանաւանդ

հայրապետին, որը հետևալ սրտառուչ խօսքերը արտասանեց. «Ուրախ եմ ոչ այնքան յազ[ժու-
թեան համար, որչափ նորա համար, որ Աս-
տուած հաշտ է մեզ հետ»: Պատերազմը շարու-
նակում էր, բայց յազ[ժութիւնը միշտ Հայոց
կողմն էր: Վաթուղիկոսը Վահան Մանդակունու
և նախարարների համաձայնութիւնով դաշն կա-
պեցին Պարսից հետ և Մանդակունին սպարա-
պետ նշանակուեցաւ Հայաստանի վերայ: Այնու-
հետե հայրապետը, Վահան Մամիկոնեանի ա-
ջակցութիւնով կրատուները քանդեցին և աւե-
րած եկեղեցիները նորոգեցին և երգեցողու-
թիւնով պայծառացրեց: Նաև Մաշտոց գիրքը
աւելի ճոխացրեց և ս. Էջմիածնայ տաճարի
մէջ գոհացողական մազ[ժանք կատարեց բոլոր
հոգևորականների և աշխարհականների հետ
միասին, Յովհան Մանդակունին վեցամեայ
բազմաշխատ հայրապետութիւնից յետոյ վախ-
ճանւում է և նորա տեղը ազգը ընտրում է
է նորա աշակերտ Բարդէնին:

ԺԶ

ՀՈՒՆԻՔԻՆԻ ԶԵՐԵԿԱՆՆԵՐ, ՎԵՐԴԵՊԵՏԵԿԱՆ- ՊԵՏՄԵԿԱՆ ԳՐՈՒԵԾՆԵՐ

Թէպէտ Հայոց եկեղեցու լուսաւորութիւնը սկիզբն առաւ ս. Գրիգորից, բայց շէր կարողանում ազգային ոգի և կրթութիւն մտցնել ժողովրդեան մէջ, քանի որ հայ կրթութիւնը և գիտութիւնը մատակարարում էր օտար լեզուներով և գրերով: Բայց երբ Սահակ-Մեսրոփեան գրականութիւնը ծագկեցաւ այն ժամանակ ազգութիւնը կենդանութիւն ստացաւ և հէնց այդ պատճառով է, որ հինգերորդ դարը կոչուեցաւ ոսկէ դար: Երբ առաջ գնաց գրականութիւնը, այնուհետև ստեղծեց և իւր հանձարները քրիստոնէական բարձր սկզբունքները առաջ բերին նոր երգեր և բանաստեղծութիւններ, եկեղեցու մարտիրոսների յիշատակի համար: Այս երգերը մտան կրօնական շրջանի մէջ և անուանեցան շարականներ, մեղեդիներ, տաղեր և այլն:

Ս. Սահակ և Մեսրոփը եղան այս կրօնական բանաստեղծութեան առաջին հեղինակները. Սահակ Պարթևը երգեց աւագ շարթի շա-

րականները, որոնք նշանաւոր են իրենց պարզ
և իմաստալից լեզուով և հանճարով. ս. Մես-
րոփր երզնց Ազ ու հացից ապաշխարութեան օրե-
րի շարականները: Նոցա աշակերտներից՝ Մով-
սէս Խորենացին յօրինեց ծննդեան, Տեառնըն-
դառաջի և ս. Յարութեան շարականները, Յով-
հան Մանդակունին՝ ս. Անտօնի, Գաւիթ մար-
գարէի և Նախավկայի շարականները: Իսկ Կո-
միտաս կաթուղիկոսը գեղեցիկ սճով շարագրեց
Հռիփոսիմեանց շարականները և մի քանիսները.
յաջորդ դարերում ևս ճոխացրին օրինակ, Ազա-
թանգեղոսը, որը Տրդատ թագաւորի ատենա-
դպիրն էր՝ նա գրեց Հայոց ազգի դարձը ս.
Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութիւնները, շար-
շարանքը և դորժունէութիւնը:

Փաւստոս Բիւզանդացին վսեմ սճով գրեց
ս. Գրիգորի յաջորդների, մեծն Ներսիսի գոր-
ծունէութիւնը: Բանաստեղծ-պատմիչ մեղրածո-
րան Եղիշէն, որն որ Վարդանեանց կրօնական
պատերազմի անդրերը յօրինեց, որ ոչ մի հա-
յադէտ չի կարող կարգալ այդ պատմութիւնը
առանց ոգևորուելու: Քայց որ աւելի մեծ նշա-
նակութիւն ունի մեզ համար, այն անմահ
Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը, Այս պատ-
մութիւնը սկսում է մեր ազգի պատմութեան
սկզբից մինչև արշակունեաց թագաւորութեան

անկումը, և վերջանում է մի սրտառուչ ողբով: Այս պատմիչներն ևս ունին կրօնական գրուածներ՝ իբրև բարոյական խրատական պատմութիւններ, որոնք ասում են ճառեր, դորանք կարգացում են եկեղեցում հանգիստւոր օրերում: Օրինակ ս. Եղիշէն ունի գրուած Վարդավառի ճառք, որ նոյն երեկոյեան է կարդացւում եկեղեցում: Վեցերորդ դարից սկսեալ մեր պատմագիրները շատ ցաւալի կերպով են նկարագրում, թէ կրօնական և թէ ազգային անցքերը, մի կողմից դարաւոր թշնամի պարսիկները, միւս կողմից սխերիմ թշնամի Յոյները, Հռովմայեցիք, արաբացիք և այլն և այլն: Ամեն կողմից սորա հայերին նեղեցին, նահատակեցին, աւերեցին և ամեն կերպ աշխատում էին մեր կրօնը և լեզուն ոչնչացնել: Այդ բաւական չէր ընտանի սոսիսներն էլ միւս կողմից թշնամիների դրոմամբ անսպասելին. եղբայրը եղբոր գէմ, ազգը ազգի գէմ. այսպիսով այլևս ազգը չկարողացաւ իւր նախկին փառքը և պատիւը երկար վայելել: Բնական էր, որ այսպիսի մի ժամանակ գրականութիւնն էլ չէր կարող յառաջ գնալ, քանի որ անազատ ձեռքը և կեանքը տիրում էր Հայաստանին:

ԺԷ

ՆԵՐՍԷՍ ԶՆՈՐՀԱԼԻ

Վեցերորդ գարից սկսած մինչև տասներորդ գարը մեր թագաւորների և հայրապետների գործունէութեան աստարէզը շատ նեղ էր և թէ անտանելի, թշնամիները իրենց արշաւանքով և նենգութիւնով հանգիստ չէին թողնում, որ նորա կարողանային որևէ գործունէութիւն ցոյց տալ: Ըմեն կողմից պատերազմում էին, աւերում մեր երկիրը, կողոստում և շատ զրկանքներ էին տալիս հայերին: Պէտք է ասել, որ մի առ ժամանակ Հայաստանը շունչ քաշեց Ռուբենեանց թագաւորութեան ժամանակ, որը միջոց տուեց մի քանի հայրապետներին՝ ազգին համար օգտակար և բարելաւ գործունէութեան, այն է—1166 թ. Գրիգոր Պահլաւունի հայրապետը հասնելով խորին ծերութեան, ժողով է անում Հռոմիլայում և ազգի հաւանութիւնով իւր տեղ ձեռնադրում է իւր եղբոր ներսէսին: Երեք տարուց յետոյ Գրիգոր Պահլաւունին վախճանում է Հռոմիլայում: Սորա ժամանակ հարց դարձեցաւ Հայոց եկեղեցու միութեան Յունաց հետ: Ս. ներսէս

Կլայեցին՝ իւր իմաստուն և քաղցրախօսութեան պատճառով անուանեցաւ շնորհալի: Սա իւր վարք ու բարքով և բնատուր շնորհքով ազգիցաւերը բուժեց, գերազանց գտնուեցաւ նաև գիտութեան և իմաստութեան մէջ, մանաւանդ իւր նախորդների կեանքը և դրութիւնը ուսումնասիրելով, որ օտարներից ազգը և եկեղեցին մեծ վնասներ էր կրել և խանգարուել էր Հայոց դարաւոր խնկելի աւանդութիւնները: Նաև զգալով և տեսնելով հմուտ հոգևոր մշակների բացակայութիւնը, հոգ տարաւ և պատրաստեց գիտնական հովիւներ կարգել զանազան քաղաքներում և գիւղերում:

Ամեն զասակարգի յարմար խրատական կոնգակներ զրեց, Աստուածային իմաստութիւնով լի և իրրև հովուական խրատ բոլոր հոգևորականներին և աշխարհականներին առանձին առանձին, որը զրուած էր քաղցր և ազգու ոճով, որ կոչուում է «Ընդհանրական» գիր: Նորա բովանդակութիւն էր սէր, միութիւն ազգի և եկեղեցու, կարգ, կանոն, ծեսերի, ասարարողութեան, մանաւանդ յօրինեց երգեր և հոգելից շարականներ, ճառեր, ողբերգութիւններ, ստանաւորներ և մեկնութիւններ. նաև զրեց Յիսուս որդի զիրքը: Ներսէս Ընդհալին քանի որ այսպիսի օգտաւէտ գործերով էր

գրադուած, Յունաց Կիւ-Մանուէլ կայսր թուղթ էր ուղարկել ներսէս Չնորհալուն, որ Հայոց եկեղեցին միացնեն Յունաց եկեղեցու հետ: Չնորհալին կարգալով կայսրի թուղթը, ուղղակի պատասխանեց թէ՛ «Հայերը հեթանոսներից այնքան նեղութիւն ու զրկանքներ չեն կրում, որչափ Յոյներից, որ դէմ է խղճի և կրօնի»: Կայսր իւր պատրիարքի հետ խորհրդակցելուց յետոյ, երկու Լատուածարան պատգամաւորներ են ուղարկում Չնորհալու մօտ, երկար խօսակցութիւնից յետոյ, ներսէսը նոցա ձեռքով թուղթ է ուղարկում կայսրին որի մէջ բացատրուած էր մեր եկեղեցու դաւանութիւնը, նախնեաց աւանդութիւններն և մանաւանդ մեր հաւատի ճշմարտութիւնները:

Կիւ-Մանուէլը կարգալով գարձեալ պատգամաւորներ է ուղարկում ներսէսի մօտ, որի մէջ գրուած էր ինն առաջարկութիւններ, որ հայերը ընդունեն, այն է ծեսերը միացնել իրենց եկեղեցու հետ և անկախութիւնը վերացնել: Եյս անգամ Չնորհալին պատասխանում է որ մի այդպիսի եկեղեցու փոփոխութիւնը, իւր և Կիլիկիայի հոգևորականների գործը չէ, և սորանց ժողովով շի կարելի համաձայնութիւն կայացնել մեր մէջ, եթէ չմասնակցեն Արևելեան և այլ տեղերի հայ հոգևորականների

և աշխարհականների դատը: Այս թուղթը ուղարկում է պատգամաւորների ձեռքով, իսկ ինքը հրաւիրում է Արևելեան հոգևորականներին և տեղականներին: Գեռ հարցը շվճուած Ընորհալին վախճանում է հօթնամեայ կաթողիկոսութիւնից յետոյ 1173 թուին: Ընորհալու մարմինը բաւական ժամանակ անթաղ պահեցին, սպասելով նորա եղբօր որդի Գրիգորին. նորա դալուն պէս մեծ փառքով և պատուով կատարում են նորա յուղարկաւորութիւնը, և թաղում է իւր ծննդավայր հռոմկլայում:

ԺԸ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ՀԵՅՈՅ ԻԶԽԵՆՈՒԹԵԸՆ ՎԵՐՋԸՆԸԼԸ

Ներսէսի թագման երկրորդ օրը, Գրիգորին ընտրում և օծում են կաթողիկոսն: Յունաց կայսր և պատրիարքը Ընորհալու մահուան լուրը լսելով՝ մխիթարական թուղթ են գրում նոր կաթողիկոսին և միևնոյն ժամանակ կրկնում են միութեան խնդիրը և նոյն առաջարկութիւնները: Գրիգոր կաթողիկոսի թղթերը կարդալով, գիտէր, որ այդ առաջարկութիւն-

ները կատարուելու չէին և թէ այդ առաջարկութիւնները ընդունուէր ազգը պիտի տուժէ: Այդ միջոցին Արևելեան հայ հոգևորականների պատասխանները ստանում է, որը Չնորհալին էր գրել: Սոքա իրենց կարծիքների մէջ նաև յիշել էին թէ՛ «Սէրն մեր երկնաւոր Հօր պատուէրն է, մենք քրիստոնեաներս պիտի սիրենք միմեանց, բայց Յոյները թող շաշխատեն, որ մեր նախնի աւանդութիւնները փոխեն և եկեղեցու անկախութիւնը վերացնեն: Այս հիման վերայ կաթուղիկոսը պատուիրում է ներսէս Լաբրոնացուն, որ մի ազգու պատասխան գրէ. սա այն ժամանակ լեզուագէտ և կարիշ եպիսկոպոս էր:

Պայտր պատասխանը ստանալով տեսնում է, որ հայերը մերժում են իրեն առաջարկութիւնը կայսր կրկին անգամ գրում է, որ հայերը համաձայնուեն, այս գրազրութեան միջոցին Յունաց կայսր մեռնում է և խնդիրը մնում է անկատար: Այս դեռ չվերջացած միւս կողմից լատինացիք սկսեցին քսութիւնով և կեղծաւորութիւնով մօտենալ հայերին. Պղէմես պապը պատուասիրական նամակներ էր գրում և մեծ պարզկներ էր ուղարկում Քրիզոստոմ կաթուղիկոսին և Լևոն Հայոց իշխանին, որ օգնեն Գերմանիայի Քրեդերիկոս կայսրին, խաշակ-

րաց պատերազմի ժամանակ Երուսաղէմը գրաւելու: Հայերը հասցնում էին զանազան նպաստներ և օգնութիւն կայսրին: Քրեդերիկոսը մեծ շնորհակալութիւն է յայտնում հայերին և մեծամեծ խոստումներ է անում, սակայն շուտով վախճանւում է և խոստումները չի կատարում. և ազգը փոխանակ օգտուելու լատինացիներից մեծ վնասներ է կրում: Կիլիկիայի Հայոց թագաւոր Լևոն 6-րդ, ազգականութիւն և բարեկամութիւն կապելով Քրանկների հետ, ազգին մեծ հարուած տուեց: 1374 թուին Եգիպտոսի Չարան Սուլթանը տեսնելով Հայոց յարարութիւնները Եւրոպացիների հետ, իւր եղբօրը մեծ զօրքով ուղարկեց Կիլիկիա, որ միանգամայն վերջ տայ հայ իշխանութեան:

Լևոն անպատրաստ էր, թշնամին հասաւ Հայոց երկիրը աւերեց Ադանա, Տարսոն, Սիս և այլ շատ քաղաքներ բոլորը դատարկուեցան մինչև 60,000 հոգի գաղթեցին Վրաստան, Աղուանք, Ասիա և այլ տեղեր, շատերին կոտորեցին և ոմանց գերեցին. 1375 թ. Լևոն թագաւորին գերեցին Եգիպտոս և մի կերպ Սպանիայի թագաւորը գերութիւնից ազատեց, գնաց դէպի Եւրոպայի քաղաքներ շատերից օգնութիւն խնդրեց, որ իրա իրաւունքը պաշտպանեն, ըայց ոչ մի կրոպական տէրութիւնը ուշ չզարձրեց,

երկար աշխատելուց յետոյ 1393 թուին վախճանուում է Փարիզում և թաղուում է Կեղիստինա վանքում, որի զերեզմանի վերայ դրած է մարմարեաքար: Որով վերջացաւ Հայոց Ռուբինեանց թագաւորութիւնը: Այսպէս շորս անգամ Հայոց թագաւորութիւնը հաստատուեցաւ, այն է Հայկազանց իշխանութիւն, Արշակունեանց թագաւորութիւն, Բագրատունեանց և Ռուբինեանց:

Այնուհետև թշնամիները աւերեցին Հայաստանը և քսան միլիոն ժողովուրդը քիչ մնաց որ բոլորովին անհետանայ. այժմ մնում է մինչև հինգ միլիոն Հայ:

Մեր նախնիքը հաւատի համար ամեն բան զոհեցին, ամեն տեսակ զրկանքներ կրեցին և մեզ յետագաներիս թողին կրօն և լեզու: Հայերը մահից ազատուելու համար ստիպուած զազթեցին, ուստի այժմ Հայ մեծամասնութիւնը տարածուած է զլիւսաւորապէս Օսմանեան, Ռուսաց և Պարսից երկրում: Իսկ փոքրամասնութիւնը համարեա թէ բոլոր երկրագնդի վերայ գտնուում է ամեն տեղ սլահապանուած է կրօն և լեզու, ունելով Հայ եկեղեցի և զպրոց:

ԺԹ

ԿԱՐՔԵՑԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՌ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ
ՅԵՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍՆԵՐ ՆԵՏ

Դեռ քանի որ Ռուսները իրանց երկրումը մի քանի իշխանութիւնների էին բաժանուած 11-րդ դարում, երբ Կիևի Աղէքսանդր իշխանը Լեհաց ղէմ պատերազմում էր, Հայոց օղնութեան ղիմեց, Հայերը նրա հրաւերը յարգեցին 1060 թ. Կիևում հայերը զանազան պաշտօններ ունէին և թէ վաճառականութիւնով էին պարասում, ունէին քարաշէն եկեղեցի. իսկ երբ Ռուսաց զահի վրայ բազմեց Կատարինէ 2-դը 1762 Ռուսաստանի անրնակ տեղերը հայ գաղթականներով լցրեց. 1779 թուին, քանի որ Խրիմը դեռ Օսմանցոց ձեռքն էր, կայսրուհու հրաւերով 15,000 հազար հայեր գաղթեցին և եկան Դօն գետի մօտ բնակութիւն հաստեցին, անուանելով Նոր-Նախիջևան, զանազան արտօնութիւններ ստացան, իրենց համար առանձին գատարաններ ունէին.

Այնուհետև հայերը գաղթեցին ղէպի Աշտարխան, Ղզլար, Մողղոկ և շատ գիւղերում բնակուեցան: Այն ժամանակ Բեսարաբիայի ա-

առջնորդն էր Յովսէփ Կպիսկոպոս Արղուժեան, ուս ամեն կերպ աջակցում էր հայ ժողովրդեան: Երբ որ Վրաց հերակլ թագաւորը կամենում էր յանձնել իւր երկիրը Ռուսաց հովանաւորութեան, Պարսից շահը զայրացաւ և մեծ զօրքով եկաւ Վրաստան երեք օրում աւերեց և 12,000 հայ գերեց, իսկ մնացեալները գաղթեցին դէպի Ռուսաստանի կողմերը: Ահա այսպէս Վրացիք պատերազմում էին պարսիկների հետ, մէջտեղը հայերն էին վնասուում, Օսմանցիք էին պատերազմում հայերն էին տուժում, Ռսներն էին պատերազմում հայերն էին աջակցում և ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայում: 1830 թ. Պարսիսի առաջնորդ Պարապետ Կպիսկոպոսը 20,000 հայ գաղթեցրեց և բնակեցրեց Ախալցխայ, Ախալքալար, Ալէքսանդրապօլ և իրենց շուրջ վիւղերում: Ռուսաստանը Հայաստանի մի մասին տիրելով, որի մէջ գտնւում էր և ս. Էջմիածինը, հարկաւոր համարուեցաւ Ռուսահայոց եկեղեցական վարչութեան համար առանձին կանոններ սահմանել: Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով խմբադրուեցաւ մի կանօնադրութիւն (պօլօթինիա) վաւերացրած կայսրից 1836 թ.: Այս օրէնքի զօրութիւնով Ռուսաստանում Հայոց եկեղեցու ծէսերի և կանօնների գերագոյն տեսչութիւնը և անթերի կատարման իրաւունքը

վերապահուած է ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսին, իբրև գլուխ եկեղեցու:

Հայրապետը ընտրուած է Մայր Աթոռի տաճարում մեծ ժողովի ընդհանուր հայ ազգի պատգամաւորների մասնակցութիւնով, ընտրուած են երկու թեկնածու և նրանցից մինն հաստատուած է կայսրից: Իւրաքանչիւր թեմում մի ատեն կայ (կոնսիստորիա) որի ատենապետն է թեմակալ առաջնորդը և չորս անդամներ հոգևորականներից: Ռուսաստանի հայ թեմերը ունին մի քանի հոգևոր կառավարութիւններ, որոնց նախանդամն է յաջորդն երկու հոգևորականներով: Ս. Սինօդն հսկում է բոլոր թեմերի վրայ, թեմակալները իւրաքանչիւր տարի հաշիւ են տալիս իրենց գործունէութիւնների համար: Պօլթենեայի գորութեամբ Ռուսաստանում վեց թեմ կայ. 1, Բեսարաբիայի 2, Աշտարխանի 3, Երևանի 4, Վրաստանի 5, Չամախի 9, Ղարաբաղի: Այս վեց թեմերը ունին թեմական դպրոցներ: Հին Զուղայեցի Լազարեանները դալիս են Ռուսաստան և բացում են իրանց հաշւով մի ճեմարան, ուր դաստիարակուած են հայ երիտասարդները և դպրոցը ապահովում են: 1818-ին Յովակիմ Լազարեանն է հիմնում Մոսկուայում այս ճեմարանը, որից

մի գիրքս շատարարութեամբ նման 6մե 5սս

դուրս են գալիս մինչև այժմ գիտնական և լեզուագետ հայեր:

ԻՍ.

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԿԱԹՈՒՂՈՍՈՍԸ

Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցի՛ն, գեորանի որ Վրաստանի առաջնորդ էր, տեսնելով ժողովրդի մէջ հայ լեզուի բացակայութիւնը, նրա առաջին հոգս եղաւ դպրոց հիմնել, ուստի ժողովրդին յորդոր կարգաց և կարճ միջոցում 1825 թուին կառայց մի հոյակապ շինութիւն դպրոցի համար, որից ազգը մինչ ցայսօր յառաջագիմնց, Քպրոցը ազահօվուեց կալուածներով և զլիսադրամով: Ներսէսը դպրոցի առաջագիմնութեան համար, Փարիզից Չահանջրպետ գիտնականին հրաւիրեց իբրև հայկարանութեան ուսուցիչ: Մոսկովից Լազարեան ճեմարանի ուսուցիչ Ալամդարեան վարդապետին իբրև կրօնուսոյց և այլ գիտնական պատուաւոր անձանց, և կարճ միջոցում մինչև 400 աշակերտներ ժողովեցան: Եւստին էլ ձրի են ուսանում, մեծ մասն հոգևորականաց որդիք են՝

ԻՔ

ՄԱՏԹԷՈՍ, ԳԷՈՐԳ ԵՒ ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՂԻ- ԿՈՍՆԵՐԸ

Ներսէս Աշտարակեցին 14 տարի վարեց հայրապետութիւն: 1857 թուին վախճանուեց Տփլիսիում և թաղուեց ս. Էջմիածնի դրան աջ կողմ. հայ ազգը նրա երախտիրը ճանաչելով նրա տապանաբարի վրայ դրոշմում է «Պաշտպան հայրենեաց»: Նրա յիշատակը յաւերժացրնելու համար Տփլիսի Ներսէսեան դպրոցի վարչութիւնը ամենայն տարի փետրվարի 14-ին նրա անուան հոգեհանգիստ է կատարում:

Նրան յաջորդում է Մատթէոս կաթուղիկոսը 1858-ին որը երբեմն Կ. Պօլսի պատրիարք էր: Նրա ժամանակ Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեան մէջ խռովութիւն ծագեց, ուստի նոյն դպրոցի համար նոր կանոնադրութիւն հաստատեց հոգաբարձական: 1865 թուին վախճանուեց և նրան յաջորդեց Գէորգ Գ. կաթողիկոսը: Սա օծուելուց յետոյ շրջեց ամբողջ հայ վիճակային թիմերը, և վերադարձից յետոյ եկեղեցական ծխական դպրոցներ հիմնեց, ս. Էջմիածնում մի մեծ շինութիւն կառոյց անուն

ճեմարանի, և ամեն երկրից մանուկներ ժողովեց ազգն ու եկեղեցին կրթուած անդամներով առաջ տանելու:

Մեր եկեղեցու ժամակարգութիւնը բարեգարդեց, հայկական նոտաներով շարականներ տաղարաններ տպագրեց և «Արարատ» ամսագիր հրատարակեց: Տասն և վեց տարի պաշտօն վարելուց յետոյ 1882 թուին վախճանուեցաւ: Սրա մահից յետոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնը երկու անգամ եղաւ, առաջին անգամ ընտրուեցաւ Ներսէս պատրիարք Վարժապետեանը և Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրատեանը, սակայն Ներսէսը իւր տկարութեան պատճառաւ հրաժարուեց, ուստի երկրորդ անգամ ընտրուեցան կրկին Մ. Մուրատեանը և Մակարը. և վերջինը հաստատուեցաւ 1886 թուին: Երբ Մակարը օծուեցաւ, այս միջոցին մեր ծխական դպրոցները փակուած էին և տէրութիւնը պահանջում էր, որ եկեղեցական դրպրոցները լինին միայն երկդասեան, նոյն թուին այդ դասընթացով բացուեցան, և հինգ տարի ս. Էջմիածինը կարգ կանոնի մէջ գրաւ և լաւ կարգապահութիւն էր տիրում: Եւ վախճանուեցաւ 1891 թուին ս. Էջմիածնում:

ԻԳ

ՆԵՐԿԱՅ ԱԶԳԻ ԵՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎԻՃԱԿԸ

Տաճկաստանի հայերը թէև ունին երկու կաթուղիկոս Սիսի և Աղթամարի, սակայն միայն իրենց թեմերի մէջն ունին իրաւունք. նաև երկու պատրիարք ս. Երուսաղէմի և Կ. Պօլսու. պատրիարքները ընտրում են ազգից և Սուլթանը հաստատում է: Կ. Պօլսոյ պատրիարքին են ենթարկում բոլոր թեմերը որոց թիւը հասնում է 30-ի: Տաճկաստանի հայերը ունին Սահմանադրութիւն. որն 1860 թ. հաստատուեցաւ և Խրիմեան Հայրիկի օրով կրկին քննուեցաւ:

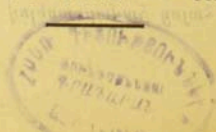
Երբ որ պատրիարքական աթոռի վրայ բազմեցաւ Հայրիկը, լուրջ ուշադրութեան առնուեցան Հայաստանի դաւառներում բնակիչների կրած նեղութիւնները և հրապարակական քննութիւնների ենթարկուեցան ընդհանուր ազգային ժողովում: Յայտարարում է, որ երկու տեսակ հարստահարիչներ կան Հայաստանում, նախ հայ ազաները, որոնք հասարակ ժողովրդին կեղերում են, երկրորդ՝ որոնք հայարնակ գիւղերի վրայ տաճիկ պաշտօնեաները ծանր պահանջներով հարստահարում:

Հայրիկը մի ընդարձակ տեղեկագիր է պատ-
րաստում, որի մէջ քրդերի բարբարոսութիւն և
պաշտօնեաների զեղծումները մի առ մի ցոյց
տուեց և միջոցներ առաջարկեց բարեկարգելու
Սրա օրով ժողովրդի միջին դասի ազգեցու-
թիւնը զօրացաւ ազգային գործերի մէջ, մինչ-
դեռ առաջ ամիրաների ձեռքին էր: 1873 թուին
պատրիարքութիւնից հրաժարուեցաւ. և երբ
տաճկական վերջին պատերազմ ծագեցաւ և երբ
Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ յօդուածը Հայաստանի
մասին շիրագործուեցաւ և երբ Բերլինում Վե-
հաժողով գումարուեցաւ, ուր առաջնակարգ կրո-
պական տէրութիւնների գլխաւոր նախարար-
ները փոխադարձ համաձայնութիւնով մի նոր
դաշնադրութիւն խմբագրեցին և երկու պատե-
րազմով կողմերին ընդունել տուին: Նոյն մի-
ջոցցին Վ. Պոլսոյ պատրիարքը Խրիմեան հայ-
րիկին ուղարկեց Բերլին, որ Տաճկահայոց բա-
րենորոգութեան խնդիրն էլ Վեհաժողովի խոր-
հրդածութեան ենթարկուի: Ուստի երբ ներ-
կայացաւ Խրիմեանը Խորէն նարբէյ կախկո-
պոսի հետ, զրաւոր ներկայացրին Վեհաժողո-
վի, հայ ազգի վշտերը:

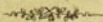
Վեհաժողովը արդացացի գտաւ Հայոց պա-
հանջը. Անգլիացի ներկայացուցիչ Սալիսբիւրին
նպաստեց Հայոց համար ասելով թէ «պէտք է

պահպանել Հայոց շահերը և յառաջադիմութեան միջոց տալ նոցա:» Այս յայտարարութեան վրայ Վեհաժողովի հաւանութիւնով խըմբագրուեցաւ դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը որէ, «Բարձրագոյն Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրացնել այն բարւոքումները, որ պահանջում են տեղական պիտոյքները Հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նոցա սպահովութիւնը Ձէրթէզների և քրդերի գէմ, բարձրագոյն Դուռը այս նպատակի համար ձեռք առնուած միջոցները պարբերապէս պիտի ծանուցանէ տէրութիւններին, որոնք պիտի հրսկեն զործադրութեան: Այսպէսով Եւրոպան Հայաստանի բարենորոգութեան խնդիրը իր հակօրութեան է առնում:

Մակար կաթողիկոսի մահից յետոյ, ընտրուեցաւ միաձայն Խրիմեան Հայրիկը և Կ. Պօլսոյ պատրիարք Իզմիրլեանը 1893 թուին յունիսի 10-ին կայսերը հաճել էր հաստատել Հայրիկին ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Մեծ փառքով ու պատուով հասաւ ս. էջմիածին և օծուեցաւ նոյն թուին Վարազայ Խաչի տօնին: Ուստի մագիժենք առ Աստուած, որ տայ երկար կեանք և առողջութիւն, որ խաղաղութիւնով կառավարէ Հայոց եկեղեցին և ազգին ամէն:

ԺԵ. Գիւտ կաթողիկոսը և Յովհանն Մանդակունի	49
ԺԶ. Հոգեբուխ շարականներ և պատմական գրուածներ	53
ԺԷ. Ս. Ներսէս Ընորհալի	56
ԺԸ. Գրիգոր Գ. կաթողիկոսը և հայոց իշխա- նութեան վերջանալը	59
ԺԹ. Կարբեցի Յովհաննէս կաթ. և հայոց յարա- բերութիւնը ռուսաց հետ	63
Ի. Ներսէս Ե. կաթողիկոս աշտարակեցի	66
ԻԱ. Մատթէոս, Գէորգ և Մակար կաթողիկոսները	68
ԻԲ. Ներկայ ազգի և եկեղեցու վիճակը	70

[504-7]

A $\frac{\text{II}}{5609}$

ՎԱՃԱՌՈՒՄ ԵՆ ԻՄ ԵՒ ԲՈՂՈՐ ԴՐԱՎԱՃԱՌՆԵՐԻ ՄՕՑ

	Բ. Գ.
Համառօտ քարոզներ	1 —
Քրիստոնէական վարդապետութիւն	— 20
Խօսակցութիւն օրիսրդաց մէջ	— 10
Համառօտ եկեղեցան պատմութիւն	— 30